

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१. विषयपरिचय

नाटककार सरूभक्तको जन्म वि.सं. २०१३ साल असोज ३ गतेका दिन आमा लक्ष्मी र बुवा गणेश बहादुर श्रेष्ठका पहिलो सन्तानको रूपमा कास्की जिल्ला पोखरा महानगरपालिकाको बागबजारमा भएको हो । उनको वास्तविक नाम भक्तबहादुर श्रेष्ठ भए तापनि आफूलाई सरूभक्तका नामले परिचित गराउन मन पराउँछन् । उनले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाए तापनि उनको आफ्नो साहित्य साधनाको मुख्य कर्मक्षेत्र भने नाटक नै हो । उनका पुस्तकाकार कृतिमा रूपमा अहिलेसम्म निम्नलिखित नाट्यकृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् :

- ' युद्ध : उही ग्याँस च्याम्बरभित्र ' (२०३९)
- ' इतिहास भित्रको इतिहास ' (२०४१)
- ' शिशिरका अन्तिम दिनहरू ' (२०४२)
- ' इथर ' (२०४४)
- ' एसोधम्मो सनंतनो ' (२०४६)
- ' गाउँ घरका नाटकहरू ' (२०५०)
- ' बालबालिकाहरूको नाटक ' (२०५३)
- ' असमय अमौसम ' (२०५४)
- ' निमावीय ' (२०५५)
- ' जस्तो दन्त्यकथा ' (२०५७)
- ' सिरूमरानी ' (२०६१)
- ' गाउँको कथा यस्तो हुन्छ है ' (२०६१)
- ' शरणार्थीहरू ' (२०६३)

प्रस्तुत शोध नाटककार सरुभक्तका विज्ञान नाटकहरूमा चरित्रविधान शीर्षकमा आधारित छ । उनका विज्ञान नाटकमा पात्रको के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधानमा यो शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.२. समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्यमा निम्नलिखित समस्या रहेका छन् ।

- (क) ' इथर ' नाटकमा पात्रविधान के कस्तो छ ?
- (ख) ' निमावीय ' नाटकमा पात्रविधान के कस्तो छ ?
- (ग) 'समयगीत ' पात्रविधान के कस्तो छ ?

१.३. शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य समस्याकथनमा रहेका समस्याहरूको समाधानार्थ विज्ञान नाटकको ठोस एवम् सैद्धान्तिक ढंगले विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरी चरित्रचित्रण सम्बन्धी अध्ययन गरिएको यो शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

- (क) 'इथर' नाटकको पात्रविधानको अध्ययन गर्नु ।
- (ख) 'निमावीय' नाटकको पात्रविधानको अध्ययन गर्नु ।
- (ग) 'समयगीत' नाटकको पात्रविधानको अध्ययन गर्नु ।

यिनै उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रही शोधप्रबन्ध तयार गरिएको छ ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

विज्ञान नाटककार सरुभक्तका नाट्यकृतिको बारेमा विभिन्न समालोचक र लेखकहरूले आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् । विभिन्न विद्वान्हरूले टीकाटिप्पणी र समालोचनात्मक लेखहरू प्रकाशित गराएको पाइन्छ । यती हुँदाहुँदै पनि नाटक, साहित्यको श्रव्य दृश्य भेदअन्तर्गत पर्ने विशिष्ट कला विधा मानेर विज्ञान नाटकको विशिष्टीकृत रूपमा चरित्रचित्रणको अध्ययन भएको पाइदैन । जेहोस यहाँ अध्ययन अनुसन्धानको पूर्वप्ररम्परामा यस शोधसमस्यासँग सम्बद्ध पक्षमा भएका अध्ययनहरूको कलात्मक ढङ्गमा समीक्षा गरिएको छ ।

समालोचक गोविन्द, भट्टराई 'आधुनिक पाश्चात्य प्रयोगवादी मोडहरू'(२०३९)सन्दर्भमा नेपाली नाटक शीर्षकको लेखमा सरूभक्त र उनको नाटकको चर्चा क्रममा उनलाई विज्ञान नाटकको रूपमा चित्रण गर्दै नौलो प्रयोग भनेका छन् । परम्पराको गोरेटो छोडेपछि प्रयोगका अनेक मोडहरू नाटककारले आफै सिर्जन्छन् ती मध्य सरूभक्त एक हुन् भनेको पाइन्छ ।

माधव, घिमिरे 'शशीरका अन्तिम दिनहरू' (२०४२) नाटकसङ्ग्रह प्रकाशन गर्ने क्रममा प्रकाशकीयका रूपमा सरूभक्तप्रति 'श्री सरूभक्त हाम्रा प्रौढ नाटककारहरूमध्ये बहुचर्चित नाटककार हुनुहुन्छ' भनेका छन् । उनले सरूभक्तलाई आधुनिक नाटककारको रूपमा चित्रण गरेका छन् । 'उनले अझ थप्दै भन्छन् उहाँको नाटकमा जीवनको प्रयोग र चिन्तनका निम्ति र चिन्तनको प्रयोग जीवनका निम्ति पाइन्छ भनेका छन्' ।

समालोचक दयाराम, श्रेष्ठ र मोहनराज,शर्माको सहलेखनमा तयार भएको 'नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास' (२०४९) विषयमा सरूभक्तको नाट्यकारिताको चर्चा गर्ने क्रममा सरूभक्तका नाटकमा नयाँनयाँ कथ्य र शिल्पको प्रयोग भएको छ भनेका छन् ।

रामचन्द्र, पोखरेल गुञ्जन पत्रिकामा 'नाटककार सरूभक्त र उनका विज्ञान नाटक' (२०५७) को समीक्षामा उनले सरूभक्तका सम्बन्धमा सरूभक्त साहित्यका सबै विधामा कलम चलाउने सरूभक्तको साहित्य साधनाको मुख्य कर्मक्षेत्र नाटक विधा हो । यिनको साहित्यिक व्यक्तित्व नाटक र एकाङ्की विधामा सर्वाधिक उर्वर रहेको देखिन्छ, भनेका छन् । उनले निमावीयका सन्दर्भमा निमावीय नाटकमा विज्ञानले मानव समाजमा सकारात्मक उपकरणमात्र निर्माण नगरेर नकारात्मक उपकरण पनि निर्माण भएको तथ्य प्रकट गरेका छन् । विज्ञान निर्मितवस्तु पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धको कारक तत्व पनि हो र विज्ञान निर्मित यन्त्र टेलिफोनले विश्व ज्यादै साँघुरो बनाउदै गएको छ भनेका छन् ।

रामचन्द्र, पोखरेल गुञ्जन पत्रिका 'विज्ञान र साहित्य'(२०५९) शीर्षकमा सरूभक्त अहिलेसम्ममा अत्यन्त संवेदनशील, अत्यन्त चिन्तशील, अत्यन्त गम्भीर र अत्यन्त उत्तरदायी प्रगतिशील स्रष्टा हुन सरूभक्त भनेको पाइन्छ । सरूभक्त साहित्यकारहमा आधुनिक उत्तरआधुनिक चेतनासम्पन्न सरू आफ्नो पृथक् किसिमको सृजनसामर्थ्यका कारणले सबैभन्दा भिन्न प्रकारका स्रष्टाका रूपमा देखिन्छन् भनेका छन् ।

रामचन्द्र पोखरेल 'नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा (२०६२) नामक पुस्तकमा सरूभक्तका विज्ञान नाटकको कथावस्तु प्रयोगवादी नयाँ प्रवृत्तिको प्रयोग, कथावस्तु साङ्केतिक चिन्हको प्रयोग, बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग, मानिसमा विकृतिपूर्ण मानसिकता, भाग्यवादी दृष्टिकोण, वैज्ञानिक अविष्कार र त्यसले निम्त्याउने खतरा तथा सबल र दुर्बल पक्षको चित्रण, पलायनवादी चेतना आदि पक्षको चित्रण गरेका छन् ।

अशोक थापाले 'नाट्य समीक्षा र अन्य समालोचना' (२०६५) पुस्तकमा सरूभक्तको प्रयोगशील प्रवृत्तिको चर्चा गरेका छन् । थापाका अनुसार प्रयोगशील नाटकमा परम्परित नाट्यमान्यता भन्दा पृथक् नाट्य सिर्जना गर्दै नाटकका वस्तु विन्यास तथा नाट्यशील्यमा प्रयोगशील पक्षलाई अग्रसर गराउनु पर्दछ र सरूभक्तको प्रयोगशील पक्ष महत्वपूर्ण प्रवृत्ति रहेको छ । थापाले सरूभक्तको विज्ञान नाटक सम्बन्धि सरूभक्तको सबैभन्दा महत्वपूर्ण नाटकीय मूल्य नेपाली साहित्यमा विज्ञान नाटकको प्रवेश गराउनु र शून्यवादी नाट्य चिन्तनको अविष्कार गराउनु रहेको टिप्पणी गरेका छन् ।

ब्रतराज आचार्यको 'आधुनिक नेपाली नाटक' (२०६६) मा सरूभक्तलाई कथावस्तु, पात्र, परिवेश र रङ्गमञ्चीय शिल्पका दृष्टिकोणले नवीन प्रयोग गर्ने नाटककारका रूपमा चिनाएका छन् । आचार्यले नाटकमा अभिव्यञ्जनाहरूको सङ्गठन, व्यवस्थापन र कलात्मक समीकरणमा जोड दिइने उल्लेख गरेका छन् । सरूभक्त वैज्ञानिक स्वरैकल्पनालाई अत्यन्त रोचक शैली प्रस्तुत गर्ने नाटककार भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

समालोचक खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेलले 'आधुनिक नाट्य समालोचना' (२०६७) मा 'निमावीय' नाटकको विश्लेषणकाक्रममा उनले निमावीय नाटककार सरूभक्त प्रयोगवादी, सस्तित्ववादी र विसङ्गतिवादी नाटककार हुन । नेपाली जगतका विशिष्ट सर्जकका रूपमा परिचित सरूभक्तका नाटकले नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नौलोपन ल्याई नयाँ मोड सिर्जना गरेका छन् । यति भएर पनि यिनका कतिपय नाटक अतिशय प्रयोगशील भएका कारण अस्वाभाविक र कृत्रिमसमेत बन्नपुगेका छ भनेका छन् ।

सजना, श्रेष्ठ शोधप्रबन्ध 'विज्ञान नाटककार सरूभक्त' (२०६७) शीर्षक अन्तर्गत उनले सरूभक्त समाजिक, मनोवैज्ञानिक, धार्मिक र विज्ञान विषयका नाटक लेख्न सक्ने क्षमता भएका नाटककार हुन र उनका नाटक बुद्धको पञ्चशील, अष्टाङ्ग मार्ग र शून्यलाई

चिन्तन, दर्शन र साहित्यसमेत आफ्ना नाटकलाई रङ्गमञ्चीयमा प्रस्तुत गर्ने सक्ने क्षमता भएका प्रतिभा सरुभक्त हुन भनेका छन् ।

‘सरुभक्तका’ विज्ञान नाटकहरूमा चरित्रविधान अध्ययन सम्बन्धी केही सूचनाहरू उल्लेख गरेको भयता पनि तिनको व्यापक अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले यस शोधमा विज्ञान नाटकको सरित्रचित्रणको अध्ययन सम्बन्धी रही अध्ययन गरिएको छ ।

१.५. शोधकार्यको औचित्य

सरुभक्तका विज्ञान नाटकहरू महत्वपूर्ण छन् । प्रस्तुत नाटकमा भू वा अन्तरीक्ष विज्ञानको तीव्र विकासले मानवसमाजमा पारेको प्रभाव र युगजीवनको विकरालता, विकृतिपूर्ण मानवको मानसिकता, मानवको ध्वंसात्मक, मानवबाटै पाएको भयप्रद जीवन र भोगाइको वास्तविकलाई ज्यादै सूक्ष्म ढङ्गमा चित्रण गरिएको महत्वपूर्ण विज्ञान नाटक हुन् । ‘विज्ञान’ नाटकले नेपाली नाटकका क्षेत्रमा उल्लेखीय योगदान दिएको देखिन्छ । यसो भए पनि यस कृतिका बारेमा चरित्रविधान पक्षको अध्ययन नभएका सन्दर्भमा प्रस्तुत कृतिको विस्तृत र व्यापक ढङ्गले चरित्रचित्रणको अध्ययन गरी यसको स्थान उच्च राख्न प्रस्तुत शोधकार्य गरिएकाले औचित्यपूर्ण हुन पुगेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यबाट जोसुकै अध्ययताहरूलाई पनि विशेष जानकारी प्राप्त हुने भएकोले यो शोधकार्य महत्वपूर्ण रहेको छ ।

१.६. शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र पुरा गर्नका निम्ति निम्न विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.६.१. सामग्रीसङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्नका लागि निम्नलिखित स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

- (क) सरुभक्तका बारेमा गरिएका समीक्षात्मक टीप्पणीका साथै पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई नै सामग्री सङ्कलनको प्रमुख आधार बनाइएको छ ।
- (ख) आफूभन्दा पूर्वका अध्ययनेताहरूले सरुभक्त र उनका कृतिका बारेमा गरेका शोधपत्रहरूलाई पनि सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ ।

१.६.२ वर्णनात्मक र विश्लेषणत्म विधि

विज्ञान नाटककार सरूभक्तद्वारा लेखिएको विज्ञान नाटकको अध्ययनका सन्दर्भमा नाटकको सैद्धान्तिक मान्यता एवम् नाट्यतत्त्वलाई सामग्री विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । नाटक सिर्जनाका पृष्ठभूमिमा रहेका सन्दर्भहरू, तात्कालीन वैज्ञानिकताले तुल्याउन सक्ने विध्वंसात्मक अवस्थालाई पहिल्याउदै नाटकको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७. शोधपत्रको सङ्गठन

प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यकताअनुरूप निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दास्रो परिच्छेद : विज्ञान नाटककार सरूभक्तको नाट्ययात्रा

तेस्रो परिच्छेद : विज्ञान नाटकमा पात्र

चौथो परिच्छेद : सरूभक्तको विज्ञान नाटकमा पात्रविधान

पाँचौँ परिच्छेद : सन्दर्भसामग्री सूची

परिच्छेद दुई

विज्ञान नाटककार सरूभक्तको जीवनीको अध्ययन

२.१ पृष्ठभूमि

विज्ञानसँग सम्बन्धित विषयवस्तु समेटेर लेखिएको नाटक विज्ञान नाटक हो । विज्ञानका पात्रहरू, परिवेश, भाषा, शब्दचयन र मानिसले विज्ञान सम्बन्धमा गरेको उपलब्धीलाई लिएर सिर्जना गरिएका हुन्छ । यस्ता साहित्यमा जटिल भाषाको प्रयोग, सूक्ष्म शब्दहरूमा गहन भावको प्रयोग, अतीतदेखि वर्तमानसम्मका कुरा, अन्तरिक्षको अलौकिक वातावरणको वर्णन गरिएको हुन्छ । यस्ता नाटकहरू आम साधारणलाई बुझ्न कठिन हुन्छ ।

विज्ञान नाटकमा नाटककारले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै दृष्टिकोण राखेको हुन्छ । विज्ञान नाटक सम्बन्धमा 'पोखरेल' यस्तो भन्छन् 'विज्ञान पूर्णतः निरपेक्ष शक्ति हो । विज्ञान स्वयम् निर्माता र संहारक होइन । विज्ञानले निर्माता प्रयोक्ताको हातबाट संहार अथवा सृजनात्मक रूप लिन्छ । विज्ञान स्वयम्मा खराब तत्त्व होइन । विज्ञानलाई प्रयोग गर्ने व्यक्ति खराब हुन् । देवता र दानवको संयुक्त रूप मानव हो । देवताले विज्ञान मानव समाजमा नवीनतम कार्यको थलनी र निर्माण गर्छ र दानवी प्रवृत्तिका व्यक्तिले विज्ञानको प्रयोग गरे भने मानव समाजको अस्तित्व विध्वंश पार्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

२.२. सरूभक्तको जीवनी

विज्ञान साहित्यकार तथा नाटककार सरूभक्तको जन्म वि.सं २०१३ साल असोज ३ गतेका दिन आमा लक्ष्मी र बुवा गणेशबहादुर श्रेष्ठका पहिलो सन्तानको रूपमा कास्की जिल्ला पोखरा महानगरपालिकाको बागबजारमा भएको हो । उनको वास्तविक नाम भक्त बहादुर श्रेष्ठ भए तापनि आफूलाई सरूभक्तका नामले परिचित गराउन मन पराउँछन् (आइ.एन पोखरा सरभिस प्राइभेट लिमिटेड एण्ड फ्रोडइतटाइम डट कम) ।

सरूभक्त मध्यमवर्गीय पारिवारिक वातावरणमा हुर्किएका हुन । उनको पुख्यौली पेसा, व्यापार व्यवसाय रहेको देखिन्छ । आफ्नै घरबाट अक्षर आरम्भ गरेका सरूभक्तले हालको गण्डकी बोर्डिङ्ग स्कूलबाट एस.एल.सीसम्मको शिक्षा पूरा गरेका हुन् । पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराबाट स्नातकसम्मको शिक्षा पूरा गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर अध्ययन(

इतिहास, अङ्ग्रेजी, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र) गरे पनि औपचारिक रूपमा पूर्ण हुन भने सकेन ।

बाबुको गणेशबहादुर श्रेष्ठको जीवनयात्रा हेर्दा उनी त्यस समयको गाईजात्रा, भैरवजात्रामा नाच्ने प्रख्यात नर्तक थिए । जसको फलस्वरूप सरूभक्तलाई बाबुको त्यस स्वभावले आफूलाई साहित्य रचनामा लाग्न ठूलो सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । सरूभक्त एक अनौठा स्वाभाव भएका व्यक्ति हुन् उनले नरोजेको सुख भन्दा रोजेको दुःखलाई प्यारो ठान्ने सरूभक्त हालसम्म अविवाहित नै छन् । अविवाहित भएता पनि उनी सरस्वती प्रतीक्षाका धर्मपिता बनेका छन् । बाल्यकालमा छँदा उनले बाबुको नृत्यकला, देवानन्द पण्डितको पुराण वाचनकला, राजकुमार सरको बाइबलका कथाहरू सुनाउने शैली, शान्ति सुब्बा सरको, मिस.मे.वि, भोजराज न्यौपाने र गण्डकी बोर्डिङ्ग स्कुलको वातारणबाट प्रेरित भएर लेखनतर्फ उनमा अभिरुचि जागेको पाइन्छ । उनले आफ्नो साहित्ययात्रा भने कविताका क्षेत्रबाट सुरूवात गरेका हुन् । उनको सर्वप्रथम प्रकाशित कविता 'तीन मुक्तक' हो । त्यसै बर्ष 'आह्वान' पत्रिकामा 'मलाई दुइटा सूर्य देउ' कविता र गोरखापत्रमा सामूहिक साहित्य जयन्ती सम्बन्धी लेख प्रकाशन भएको छ । उनको पहिलो प्रकाशित कथाका रूपमा चाहिँ 'अन्त्यहीन प्रश्न' देखापर्छ भने पहिलो मञ्चित नाटक 'डढेलोले खाएको वन' हो । नाटकका क्षेत्रमा उनको पहिलो प्रकाशित नाटक 'युद्ध : यही ग्याँस च्याम्बरभित्र' र पहिलो प्रकाशित उपन्यास 'एक अभिनवको आत्मकथा' हो (श्रेष्ठ, २०६७, पृ : ६) ।

सरूभक्त कुनै पनि जागिरमा संलग्न भएका छैनन् । उनले केही समय नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा काम गरेता पनि अन्य पछिल्ला समय पूर्ण रूपमा साहित्य प्रति नै समर्पित रहेको पाइन्छ । उनले आफ्नो साहित्ययात्रालाई अगाडि बढाउनका निम्ति विभिन्न पत्रपत्रिकाको प्रकाशन, साहित्य संस्थासँग आवद्ध भएर आफ्नो साहित्ययात्रा अगाडि बढाइरहेका छन् । उनले पत्रिका प्रकाशन, सम्पादन सङ्कलन गरेका छन् र ती हुन् (पोखरेली प्रतिनिधि कविता सङ्ग्रह 'सारस्वत' (२०४७), त्रैमासिक पत्रिका 'सारस्वत' (सह-सम्पादन), 'सिद्धिचरणका जेल'संस्मरण (२०५२) र संरक्षण कविता यात्रा (२०५३) ।

उनी विभिन्न संघसंस्थाहरूसँग पनि आवद्ध रहेका छन्, ती हुन्

- 'पोखरेली युवा सांस्कृतिक परिवार' (सम्पादक २०४३)
- 'युवा नाटक परिवार' (२०५३, संस्थापक)

- 'प्रतिबिम्ब नाट्य परिवार' (संस्थापक, सल्लाहकार)
- 'संरक्षण कविता आन्दोलन' (संयोजक, २०५५)
- 'राष्ट्रिय बाल प्रतिभा पुरस्कार पोखरा' (संस्थापक, २०५६)
- पोखरा सार्वजनिक पुस्तकालय' (पूर्वाध्यक्ष)
- 'आत्मालोचना गोष्ठी' (संयोजक)

सरूभक्तले यति लामो समयको साहित्ययात्रामा सरूभक्तले विभिन्न साहित्यक पुरस्कार र सम्मान पनि प्राप्त गरेका छन् । जुन यसप्रकार छन् :

- 'अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्ग वर्ष, सर्वोत्तम नाटक पुरस्कार' (२०३८)
- 'त्रि.वि.साहित्य प्रतियोगितामा प्रथम पुरस्कार' (२०३९)
- 'नेपाल जेसिसबाट महोत्सव, सर्वो नाटक पुरस्कार' (२०४१)
- 'राष्ट्रिय युवा महोत्सव, सर्वोत्तम नाटक पुरस्कार' (२०४१)
- 'राष्ट्रिय नाटक महोत्सव, सर्वश्रेष्ठ नाटककार' (२०४२)
- 'राष्ट्रिय कविता महोत्सव, प्रथम पुरस्कार' (२०४२)
- 'युवावर्ष मोती पुरस्कार' (२०४३)
- 'आरोहण सम्मान' (२०४७)
- 'मदन पुरस्कार' (२०४८)
- 'लोकेन्द्र साहित्य पुरस्कार' (२०५१)
- 'रत्नश्री पदक' (२०५२)
- 'नेपाल बालसाहित्य समाज पुरस्कार' (२०५४)
- 'कुमुदिनी कला साहित्य पुरस्कार' (२०५६)
- 'गोपीनाथ अर्याल सङ्गमञ्च पुरस्कार' (२०५६)
- 'गणेश खीलकुमारी दुवाल प्रतिभा पुरस्कार' (२०५६)
- 'नमस्ते साङ्गीतिक सम्मान' (२०५६)
- 'गंकी वसुन्धरा पुरस्कार' (२०५७)
- 'वीरेन्द्र ऐश्वर्य पदक' (२०५८)
- 'म्युजिक नेपाल सम्मान' (२०५८)
- 'उपन्यास शतवार्षिकी सम्मान' (२०६०)
- 'शुक्ला साहित्य पुरस्कार' (२०६१)

- 'न्युयोर्क कलामञ्च सम्मान' (न्युयोर्क, २०६२)
- 'विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट सम्मान अभिनन्दन' ।

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका सरूभक्त बहुमुखी प्रतिभाका धनी हुन् । उनले नेपाली क्षेत्रका विभिन्न ठाँउ लगायत अमेरिका, भारत, चीन र हङ्कङसम्मको भ्रमण गरेका छन् ।

२.३. नाटककार सरूभक्तको साहित्ययात्रा

सरूभक्तले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनले आफ्नो साहित्ययात्रा कविता क्षेत्रबाट प्रारम्भ गरेका हुन् । उनी बाल्यकालदेखि नै साहित्य कार्यमा रुचि भएको देखिन्छ । उनी नेपाली साहित्यका चारै विधा (कविता, नाटक, आख्यान, निबन्ध) मा उत्तिकै सफल छन् ।

२.३.१ कवि सरूभक्त

सरूभक्तले सर्वप्रथम कविता क्षेत्रमा आफ्नो कलम चलाएका हुन् । उनको प्रथम कविता 'तीन मुक्तक' (२०३४) हो । यो कविता रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित छ । यसै सालमा 'मलाई दुइटा सूर्य देउ' कविता आह्वान पत्रिकामा प्रकाशित छ ।

उनले आफ्नो कवितामा समाजमा भएको विकृतिको तीव्र रूपमा व्यङ्ग्य गर्दै त्यसको विरोध जनाएका छन् । उनका आफ्ना कवितामा युद्धले ग्रस्त समाजको चित्रण गर्नु, सुनौलो भविष्यको कामना गर्नु, प्रकृतिप्रेम दर्शाउनु, नारीवर्गप्रति सहानुभूति देखाउनु जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन् ।

उनका कवितामा प्रतीकात्मकता, मिथकको प्रयोग गरेको पाइन्छ भने उनले अङ्ग्रेजीमूलका शब्दहरूको व्यामक प्रयोग गरेका छन् । उनका हालसम्म प्रकाशित काव्य रचनाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- 'बन्द खामभित्र' (मुक्तकसङ्ग्रह, २०३५)
- 'बोक्सीको आह्वान र घोषणापत्र' (कवितासङ्ग्रह, २०४०)
- 'कवि,प्रेमी र पागल' (कवितासङ्ग्रह, २०५०)
- 'कुरूप मसिहा' (खण्डकाव्य, २०५४)

- 'ज्यानमारा' (खण्डकाव्य, २०५६)
- 'का पुरुष' (खण्डकाव्य, २०५७)
- 'प्रयोगशालाभिन्न' (कवितासङ्ग्रह, २०५८)
- 'मनभरि माटोभरि' (गीतसङ्ग्रह, २०६१)
- 'इतर समय' (कवितासङ्ग्रह, २०६१)
- 'हजार बुद्धहरू' (मुक्तकसङ्ग्रह, २०६१)
- 'भुमा' (खण्डकाव्य, २०६३)
- 'भेडीगोठ' (खण्डकाव्य, २०६३)
- 'खोल्सावारि खोल्सापारि' (खण्डकाव्य, २०६५) ।

२.३.२ कथाकार सरूभक्त

सरूभक्त नेपाली साहित्यमा विज्ञान कथाकारका रूपमा परिचित छन् । उनले आफ्नो कथामा विज्ञानले मानिसलाई पारेको प्रभावका साथै मानिसले गरेको उन्नतिको पनि चर्चा गरेका छन् । उनका कथामा अन्तरिक्ष विज्ञानको अनुशीलन, विज्ञान परिवेशित संस्कार र वातावरण, रोचकता स्वरैकल्पनाको सुन्दर प्रयोग समेत गरेका छन् ।

उनका प्रकाशित कथाहरू यसप्रकार छन् ।

- 'एक अविनवको आत्मकथा' (विज्ञान उपन्यास तथा कथासङ्ग्रह, २०४४)
- 'छोरी ब्रह्माण्ड' (विज्ञान कथासङ्ग्रह २०४७)
- 'यामागल' (विज्ञान कथासङ्ग्रह, २०५४) ।
- 'पदार्थहरूको गीत' (विज्ञान कथासङ्ग्रह, २०६३)

२.३.३ उपन्यासकार सरूभक्त

सरूभक्त साहित्यका अन्य विधामा भै उपन्यास विधामा पनि कलम सशक्त रूपमा चलेको देखिन्छ । उनले साहित्यमा विज्ञानका विषयवस्तु लिएर उपन्यासलाई अगाडि बढाउने काम गरेका छन् । विज्ञान विषयलाई लिएर लेख्न गाह्रो भएता पनि साहित्यको सन्दर्भमा आवश्यकता औल्याउदै विज्ञान विषयले ल्याएको विसङ्गतिको उद्घाटन साहित्यको गर्नुपर्छ भन्ने सन्दर्भ उनले व्यक्त गरेका छन् ।

उनले आफ्नो उपन्यासमा समाजमा भएका थिचोमिचो, विज्ञानले भविष्यमा निम्त्याउँने खतरा, समाजमा भएका नारीहरू उत्पीडन आदिलाई उनले आफ्नो उपन्यासमा समेटेका छन् ।

उनका प्रकाशित उपन्याहरू यसप्रकार छन् ।

- 'एक अभिनवको आत्मकथा' (विज्ञान उपन्यास, २०४४)
- 'पागल बस्ती' (२०५३)
- 'तरुनी खेती' (२०५८)
- 'समय त्रासदी' (२०५९)
- 'चुली' (२०५९)
- 'अँध्यारो कोठा' (२०६०) ।

२.३.४ नाटककार सरूभक्त

सरूभक्त साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा नाटक विधामा बढी सफल देखिन्छन् । यिनको सहित्य साधनाको कर्मक्षेत्र भने नाटक नै हो । यिनी नाटकका क्षेत्रमा एकाङ्की र पूर्णाङ्की दुवैथरी नाटक लेख्ने नाटककार हुन् । उनका नाटकका विषयवस्तु सामाजिक, वैज्ञानिक, धार्मिक र मनोवैज्ञानिक रहेको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यका नाटककार सरूभक्त प्रथम विज्ञान नाटककार पनि हुन् । यिनलाई विज्ञान विषयका प्रथम प्रयोक्ताका पनि भनिन्छ । यिनले पूर्वीय बौद्ध दर्शन एवम् पाश्चात्य दर्शनबाट प्रभावित शून्यवादको प्रयोग गरी नाटक लेखेका छन् । विषयवस्तुको चयन, पात्र विवरण, रङ्गविधान आदिमा नयाँ प्रयोगको साथसाथै सूत्रात्मक, साङ्केतिक रूपमा प्रयोग गरेका छन् । भाषिक जटिलत र प्रयोगशीलताकाकारण यिनका नाटकहरूले बौद्धिक पाठको अपेक्षा दर्शकहरूले गर्दछन् । स्वैरकल्पनाको सफल प्रयोग यिनका नाटकमा पाइन्छ ।

यिनका प्रकाशित नाटकहरू यस प्रकार छन् :

- 'युद्ध : यही ग्याँस च्याम्बरभित्र' (पूर्णाङ्की नाटक, २०३७)
- 'इतिहासभित्रको इतिहास' (२०४१)
- 'शिशिरका अन्तिम दिनहरू' (२०४२)
- 'इथर' (२०४४)

- 'गाउँघरका नाटकहरू' (२०५०)
- 'बालबालिकाहरूको नाटक' (२०५३)
- 'असमय अमौसम' (२०५४)
- 'निमावीय' (२०५५)
- 'एस धम्मो सन्तनो' (२०४५)
- 'जस्तो दन्त्यकथा' (२०५७)
- 'सिरूमरानी' (२०६१)
- 'गाउँको कथा यस्तो हुन्छ है' (२०६१)
- 'शरणार्थीहरू' (२०६३) (श्रेष्ठ, २०६६:१०) ।

२.४. सरूभक्तको नाट्यसिर्जना र यात्रा

प्रयोगवादी नाट्य धारका सशक्त प्रतिभाका रूपमा नाटककार सरूभक्त देखा पर्दछन् । यिनको नाट्ययात्रा औपचारिक रूपमा वि.सं.२०३० बाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यिनले छात्रावासमा रहदा 'असिना पग्लन्छ' नामक नाटकबाट आफ्नो नाट्ययात्रा आरम्भ गरेका हुन् । त्यसपश्चात् निरन्तर रूपमा नाट्यसिर्जना गर्दै आइरहेका छन् । उनले अहिलेसम्म थुप्रै नाटकहरू प्रकाशित गरिसकेका छन् । यिनले लेखेका नाटकहरूका प्रवृत्तिका आधारमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । यिनै भिन्नताका कारण सरूभक्तका नाट्ययात्रालाई प्रमुख तीन चरणमा विभाजित गरी हेर्न सकिन्छ ।

- पहिलो चरण (२०३०-२०३८)
- दोस्रो चरण (२०३९-२०५८)
- तेस्रो चरण (२०५९-देखि हालसम्म)

(१) पहिलो चरण (२०३०-२०३८)

सरूभक्तको नाट्ययात्राको प्रथम चरण सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी प्रवृत्ति पाइन्छ । उनको यस समयमा देखिएका नाटकहरू तथा एकाङ्कीहरूको प्रवृत्तिका आधारमा यो चरणलाई निरूपण गर्न सकिन्छ । उनले प्रकाशित गरेका यस चरणका नाटकहरू यसप्रकार छन् :

- 'असिना पग्लन्छ' (रच.२०३०)

- 'डढेलोले खाएको बन' (२०३४, मञ्चन)
- 'जिउँदा अवशेषहरू' (२०३४, मञ्चन)
- 'सराप परेको घर' (२०३५, मञ्चन)
- 'असाधारण पिँजडा' (रचना, २०३५/प्रका २०४२)
- 'एउटा घरको कथा हैन' (२०३५-३६ मञ्चन)
- 'युद्ध : उही ग्याँस च्याम्बरभित्र' (२०३५, मञ्चन)
- 'गोधुलीमा हराएको क्षितिज' (रच.२०३५, प्रका.२०४२)
- 'अग्नि पर्खाल' (रचना, २०३६/प्रका.२०४२)
- 'मनभित्रको खलङ्गा' (रचं.२०३६, प्रका.२०४२)
- 'त्यो पत्थर मूर्ति बन्दैन' (रच.२०३६,प्रका.२०४२) (शर्मा, २०७३:२५) ।

सरूभक्तको यस चरणका नाटकमा यथार्थवादी तथा परिष्कारवादी नाट्यधारको रूपमा लिइन्छ । सुरुका 'युद्ध : उही ग्याँस च्याम्बर' नाटकमा परम्परागत विचार र चिन्तनकै निरन्तरता पाइन्छ । माथिको 'युद्ध : उही ग्याँस च्याम्बर' नाटक स्वतन्त्र कृतिका रूपमा प्रकाशित छ । उनले यस चरणमा आएर धेरै मात्रामा एकाङ्की रचना गरेको पाइन्छ भने केही मात्रामा पूर्णाङ्की रचना गरेका छन पाइन्छ । 'असिना पग्लन्छ' र 'यामभरिको चिसो सपना' नाटकमा मनेवैज्ञानिक समस्या प्रमुख रहेको पाइन्छ । ती नाटकमा पुरुष पात्रको तुलनामा स्त्री पात्रको बढी प्रयोग गरेको पाईन्छ । यस चरणका नाटकमा विज्ञानले ध्वंसात्मक कार्य, सतही आकर्षण, अभौतिक प्रेम, देशअनि समसामयिक अवस्थामा देखापरेका विकृतिलाई यिनले यस चरणका नाटकमा कलात्मक रूपले प्रस्तुत गरेका छन् ।

माथिका समग्र नाटकहरूको विश्लेषणबाट केदेखिन आउन्छ भने सामाजिक समस्याहरू, विश्वयुद्धको त्रासपूर्ण स्थितिको चित्रण, मनोविश्लेषणात्मक, मानवीय विसङ्गति, नारीहरूका समस्याहरूको प्रस्फुटन, विज्ञानको ध्वंसात्मक कार्य, रूढी संस्कार आदि यस चरणका नाटकमा देखिएका महत्वपूर्ण विशेषताहरू हुन् ।

(२) दोस्रो चरण (२०३९-२०५६)

यस चरणको मुख्य लक्ष्य शुन्यवाद (आजका मानिस यान्त्रीक जीवनमा स्वनिर्भर हुँदै) को स्थापनाका साथै नाट्यशील्पका (नयाँ किसिमका आयम) तहमा नवआधुनिक प्रवृत्तिको

प्रयोग गरेको पाइन्छ । सरूभक्त यस चरणलाई शून्यवादी रङ्गमञ्चको खोज भन्न रूचाउँछन् । यस चरणकमा प्रकाशित एकाङ्की र पूर्णाङ्की नाटकहरू यसप्रकार छन् ।

- 'इतिहासभिन्नको इतिहास' (रचना २०३९)
- 'इथर' (२०४४)
- 'कोलाज' (२०४४)
- 'ताण्डव नृत्य र अजम्बरी भ्वाइलिन' (रचना, २०३९/प्रका. २०४४)
- 'गोलार्धको काले आकाश' (२०४४)
- 'एस धम्मो सनन्तनो' (२०४४)
- 'एउटा कथा म भन्छु' (२०४५)
- 'जस्तो दन्त्यकथा' (मञ्चन २०४७/प्रका. २०५७) (शर्मा, २०७३:३९) ।

यी नाटकहरूमा सरूभक्तले शून्यवादी तर्फ 'इतिहासभिन्नको इतिहास' नाटकलाई प्रमुख मानेका छन् । यसै क्रममा उनले शून्यतावादलाई यिनी मानव इतिहास र जीवन सापेक्ष तुल्याई सिर्जनात्मक अभिव्यञ्जनामा नाटकीय रूप प्रदान गर्छन् । यस चरणमा रङ्गव्यवस्था (कथ्य) का तहमा शून्यवादको स्थापनाका प्रमुख लक्ष्य देखिएका छन् भने सामान्य रङ्गव्यवस्था (नाट्यशील्य) का तहमा नवआधुनिक प्रवृत्तिको उपयोग गरेको देखिएका छन् । यस चरणका नाटकहरूमा मानवसभ्यताको प्रारम्भदेखि विकास हुँदै वर्तमानसम्म मानवीय अस्तित्वमाथि देखपडै आएको सङ्कटहरूलाई नाटककीकरण गरेका छन् भने मानवजतिलाई सर्वशक्ति, सर्वपरि सम्पन्न प्राणीका रूपमा स्थापित गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । उनले यस चरणमा आएर पहिलो पटक प्रयोगवादी लेखन सुरु गरेका हुन र यस चरणमा आएर 'इथर' विज्ञान नाटक मार्फत प्रथम पटक नयाँ आयाम अथवा प्रवृत्तिको विकास गरेका छन् ।

सरूभक्तको रचनाका दृष्टिकोणले यो निकै उर्वर रहेको चरण हो । यस समयमा उनका निकै राम्रा र ऐतिहासिक मूल्य भएका नाटकहरू प्रकाशित भएका छन् । यसर्थ नाटककारको यो चरण नाट्ययात्राको विकसित चरण मानिन्छ । यस चरणमा शून्यवादी दृष्टि, प्रयोगवादी प्रवृत्ति, बौद्धधर्मसँग सम्बन्धीत विषयवस्तु, मानवीयताको खोजी, मानवीय संकटग्रस्त जीवन, नाट्यशील्यमा देखिएका विविधता आदि प्रमुख प्रवृत्तिहरू रहेका छन् ।

(३) तेस्रो चरण (२०५९ देखि हालसम्म)

यस चरणमा सरूभक्तले प्रयागवादीतर्फ (नयाँ नयाँ किसिमको खोज) उन्मुख हुँदै विभिन्न प्रवृत्तिका नाटकहरूको रचना गरेकाले उनको यो चरण बढी उर्बर रहेको छ। उनले यस चरणमा शून्यवादलाई भन्दा विसङ्गतिवादी, विज्ञान विषयक, नेपाली ग्रामीण साजलाई विषय बनाएर नाटक रचना गर्नतिर रुचि देखाएका छन्। यस चरणका नाटकमा पूर्वदृश्य प्रविधि र मूल अभिनयपद्धति पनि प्रयोग गरेका छन्।

यस चरणमा लेखिएका नाटकहरू यसप्रकार छन् :

- 'मलामीहरू' (२०५१ म मिमिरेमा प्रकाशित)
- 'सन्नाटा र घडीको टिक् टिक् टिक्' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'इदमित्थम्' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'निमावीय' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'गृहलीला' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'पीडाआमन्त्रण' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'रेलिमाई रेलिमाई रेलिमाई' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'क्रिया याने क्रिया नाम सर्वनाम विशेषण' (२०५५, निमावीय प्रकाशित)
- 'सिरुमारानी' (२०५८ मञ्चन, २०६१ मा प्रकाशित)
- 'गाउँको कथा यस्तो हुन्छ है' (२०६१)
- 'गाउँको कथा यस्तो हुन्छ है' (२०६१)
- 'थाड्ला' (मञ्चन २०६१)
- 'समय गीत' (२०६१ समकालीन साहित्य)
- 'शरणार्थीहरू' (रचना २०५८, प्रकाशित २०६६)

यस चरणमा आएर थुप्रै नाटकहरू रचना भएता पनि प्रकाशनका दृष्टिकोणले केही मात्रा प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस चरणलाई विज्ञान नाटक लेखनको उर्बर चरण मान्न सकिन्छ।

विश्वजनिन मानव चरित्रलाई स्थापना गर्न प्रयत्नरत, मानवीय मूल्यको अस्तित्व पहिल्याउन, क्रियाशील हुँदै विज्ञान निमित्त मानवीय वस्तुको समर्पण, प्रवृत्तिप्रति क्रोध,

असन्तुष्टि, वर्गीय विभेदका ताण्डव, शोषणको पराकाष्ठा जस्ता प्रवृत्ति अँगालेको पाइन्छ र इतिहास, धर्म, विज्ञान र मनोविज्ञानका विषयलाई नाटकीय अभिव्यञ्जनात्मकता रूप दिनु, स्वैरकल्पनात्मक प्रयोग र प्रयोगवादका अनेक प्रयोग धर्मिता अँगाल्नु जस्ता प्रवृत्तिले यस चरणका नाटकमा पाइन्छ ।

यस चरणमा सरूभक्तले नयाँ नयाँ शैलीको प्रयोग गरेका छन् । उनले नाटक पढनको लागि मात्र नभई मञ्चनको लागि हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् भने नेपाली समाजमा भोगिरहेको यथार्थको चित्रण पनि नाटकमा व्यक्त गरेका छन् ।

२.५. सरूभक्तको विज्ञान नाटकलेखन

विज्ञान नाटकलाई आधुनिक नाट्य साहित्यमा प्रवर्तन गर्ने सरूभक्त विशिष्ट नाटककारका रूपमा स्थापित भएका छन् । उनले सिर्जना गरेका नाटकहरू सबै विज्ञान विषयवस्तुमा आधारित छन् । यिनले विश्व जगतमा विश्व साहित्यको विकास र विस्तारलाई लिएर विज्ञान साहित्यको विकास हुनुपर्छ भन्ने धारण राखेर उनले विज्ञान नाटक रचना गरेको पाईन्छ । यिनले विज्ञानका विषयवस्तु, अलौकिक परिवेश, वातावरण र मानसिकतामा निर्भर जस्ता परिवेशको सिर्जना गरी नाटकको रचना गरेका छन् । उनका विज्ञान नाटकहरू यसप्रकार छन् :

- 'इथर' (२०४४)
- 'निमावीय' (२०५५)
- 'समय गीत' (२०६९)

सरूभक्तले आधुनिक नेपाली नाट्य साहित्यमा विज्ञान नाटकको आरम्भ गरेका हुन् । यिनले नाटकहरूमा वैज्ञानिक उपलब्धी मात्र हेरेरन् यिनले त ती उपलब्धीबाट हुन सक्ने खतराको पनि उजागर गरेका छन् । उनको 'इथर' र 'निमावीय' नाटकमा वैज्ञानिक उपलब्धि, प्रगति र विज्ञानले मानवजीवनमा पुऱ्याएको असर र अभै पुऱ्याउने सक्ने सम्भावनाको चित्रण गरेका छन् । सरूभक्तले विज्ञान सम्बन्धमा विज्ञानको उपलब्धि राम्रो हो तर विज्ञानले गरेको प्रगतिले मानिसलाई दास बनाउने कार्य भने ठीक होइन् भन्ने दृष्टिकोण नाटकमा राखेका छन् । त्यस्तै सरूभक्त भन्छन् "वैज्ञानिकहरू पृथ्वीको विध्वशात्मक र

हिंसात्मक प्रवृत्तिमा संलग्न नरहेर मानव र प्रकृतिको संरक्षण पनि गर्नुपर्दछ” भन्ने विचार राख्दछन् ।

२.६. सरूभक्तका विज्ञान नाटकका प्रवृत्तिहरू

विज्ञान नाटककार सरूभक्तका मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू यसप्रकार छन् :

१. समसामयिकताका आधारमा

आधुनिक नेपाली नाटकको चौथो धाराका रूपमा समसामयिक धारालाई चिनिन्छ । यस धारामा नाटककारले वर्तमान सम्बद्ध अभिलक्षणलाई मानी समाज र जीवनबीचको गहिरो स्थिति र तत्कालीन युगचेतनालाई नाटकमा चित्रण गरेको पाइन्छ । विज्ञान नाटककार सरूभक्तले वर्तमान समाज, जीवन र युगकै सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा मानसिक यथार्थलाई स्वैरकल्पनात्मक शिल्पविधानद्वारा युगीन यान्त्रिक तथा कृत्रिम परिवेशमा अर्थहीन बन्दै गएको मानवीय जीवनको उद्घाटन व्यक्त गरेका छन् ।

२. स्वैरकल्पनाका आधारमा

नाटककार सरूभक्त स्वैरकल्पनाका प्रयोगकर्ता नाटककार हुन् । स्वैरकल्पनामा यथार्थलाई भन्दा कल्पनाको माध्यमबाट यथार्थको सीमा नाघ्दै स्वच्छन्द रूपमा बाह्यजगतमा उडेर लेख्ने साहित्य हो । सरूभक्तले आफ्ना विज्ञान नाटमा प्रचलमात्रामा स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरेका छन् । बाह्यपरिवेशको सिर्जना गर्नु, अमानवीय पात्रको प्रयोग जस्ताको प्रयोगबाट नाटकको रचना गरेका छन् । यसरी विज्ञान नाटककार सरूभक्त स्वैरकल्पनामा आधारित भएर नाटक लेख्ने नाटककार हुन् ।

३. विचारपक्षका आधारमा

सरूभक्तको अर्को महत्त्व प्रवृत्ति विचारपक्ष हो । उनले विज्ञान नाटकमा विज्ञानको विकासले मानवसमाजमा पुऱ्याएको फाइदा र यान्त्रिक जीवनमा वाचनुपर्ने अवस्थाको विचार प्रस्तुत गरेका छन् । दिनानुदिन बढ्दै गएको विज्ञानका प्रभावबाट मान्छेको अस्तित्वमाथि विजय प्राप्त गर्दै आएको विज्ञानको अराजक शासनलाई उनले नाटकमा प्रस्तुत गरेका छन् । मानव समाजमा शान्ति विश्वबन्धुत्व र आत्मीयताको भाव जगृत गरी मानवमा ईष्या,

लोभ, विद्वेहको भाव जस्ता विज्ञान नाटकमा विचारहरू राखेका छन् । त्यस कारण उनको विचारपक्ष महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो ।

४. साङ्केतिक पात्रको प्रयोग

नाटककार सुरूभक्तले नाटकको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थप्ने नाटककार हुन् । उनले पुराना पात्रका प्रवृत्तिलाई अङ्गाली नयाँ खालका पात्रको प्रयोग गरी नयाँ प्रवृत्तिको आरम्भ गरेका हुन् । विज्ञान विषयवस्तुलाई अङ्गालेर नाटक लेख्न सकिन्छ र साङ्केतिक पात्रको पनि नाटकमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उनले आफ्ना नाटकमा प्रस्तुत गरेर देखाएका छन् । उनका नयाँ साङ्केतिक पात्रको प्रयोग गरी चरना गरेका नाटक उतिकै सफल भएका छन् । त्यसकारण साङ्केतिक पात्र प्रयोग उनको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो ।

निष्कर्ष

नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नौलोआयाम थप्ने काम सुरूभक्तले गरेका छन् । उनले नयाँ विज्ञान विषयवस्तु समावेश गरी नयाँ मोडको प्ररम्भ गरेका हुन् । उनका नाटकमा रङ्गविधानमा नौलोपन र पात्रविवरणमा साङ्केतिक, सूत्रात्मक र साङ्ख्यिक खालको पाइन्छ । उनले नाटकका क्षेत्रमा आजका नाटककारहरू खस्कदै गइरहेको र त्यसप्रति साहित्यकारहरूको ध्यानआकर्षण गर्नुपर्ने कुरामा पनि जोड दिएको छन् । उनले आफ्नो नाटकमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग त गरेकै थिए त्यसमाथि उनले छोटो संवादको ठाउँमा लामा लामा संवादको प्रयोग पनि गरेका छन् । उनले जतिपनि नाटकको सिर्जना, रचना गरे ती सबै नाटक कलात्मक ढङ्गले प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

परिच्छेद तीन

विज्ञान नाटकको पात्र

३.१. विषयपरिचय

नाटकमा सहभागी हुने व्यक्तिलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । उमेर, लिङ्ग, वर्ग आदिका आधारमा पात्रहरू फरक फरक हुन्छन् । सम्पूर्ण नाटकीय कार्यव्यापारलाई गति प्रदान गरी नाटकलाई समापनमा पुऱ्याउने काम पात्रले नै गर्दछ । पात्रविना नाटकको निर्माण हुन सक्दैन । नाटककारले आफ्नो जीवनदर्शन विचार तथा मूल्यलाई पात्रका माध्यमबाट प्रकट गरेको हुन्छ । नाटकीय घटना र कथावस्तुलाई गतिशील तथा जीवन्त बनाउने काम पात्रले नै गर्दछ । कथावस्तुलाई विश्वसनीय यर्थाथ र बास्तविक देखाउन पात्रको विशेष भूमिका हुन्छ । नाटकमा पात्र परिचय अप्रत्यक्ष र प्रत्यक्ष रूपमा हुनसक्छ । पात्रको अनिर्वाय रूप रंग भेषभूषा आदि देखाउने कार्यलाई पात्र भनिन्छ ।

विज्ञान नाटकमा विज्ञान विषय अनुरूप पात्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ । नाटकमा काल्पनिक पात्रको प्रयोग गरी समसामयिक विषयवस्तु उठान गरिएको हुन्छ । विज्ञानका विषयको उपलब्धी र त्यसले मानवसमुदायमा पर्ने समस्याको दृष्टिको पात्रद्वारा गरिएको हुन्छ । पात्रको स्वभाव, पात्रको भूमिकालाई विज्ञान नाटकमा कलात्मक तरिकाले गरिएको हुन्छ र पात्रले गर्ने भूमिका मानव सरह नै गरेको देखाइन्छ । मानवका कृयाकलापहरूलाई मानव निर्मित पात्र (निमा, १, ज्ञ) द्वारा देखाएको हुन्छ । मानवले गर्न सक्ने काम भन्दा कम समयमा विज्ञान नाटकका पात्रहरूले गरेको देखाएको हुन्छ । विज्ञानले मानव समाजलाई फाइदा मात्र नगरी बेफाइदा पनि गर्न सक्दछ भन्ने सन्दर्भ पात्रका माध्यमबाट देखाएको हुन्छ । नाटकमा पात्रहरू साङ्केतिक प्रयोग हुन्छ र नाटकमा पात्रको अनुपस्थिति विना नाटकले गति प्राप्त गर्ने सक्दैन । पात्रले खेलेको भूमिकाबाट नै नाटकको कथानक प्रारम्भ, मध्यान्न र अन्त्यमा पुग्दछ ।

३.२ साहित्यमा पात्र

नाटक साहित्यका विविध विधामध्ये प्रचीन विधा मानिन्छ र नाटकलाई प्रणयसञ्चालन गर्नका लागि विभिन्न तत्त्वमध्ये पात्रको अथवा चरित्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका

रहने गर्दछ । साहित्य सिर्जना गर्नका लागि विषयवस्तु चाहिन्छ । विषयवस्तु सामग्रीका सङ्कलन गर्नका लागि सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, दर्शन आदिबाट विषयवस्तु समेट्न सकिन्छ । ती विषयवस्तुलाई साहित्यमा प्रयोग गर्दा पात्रको आवश्यकता पर्दछ । पात्रहरूको भूमिका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रहेर पात्र चयन गरिन्छ । साहित्यमा भन्न खोजेका कुराहरू पात्रका माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ । यसरी हेर्दा पनि साहित्यमा चरित्रको महत्त्वपूर्ण प्रयोग भएको हुदा साहित्यमा चरित्रलाई जोड्न सकिन्छ ।

पात्रका माध्यमबाट कुनै पनि विषयवस्तुलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । हरेक चरित्रको साहित्यमा ठूलो भूमिका रहन्छ । नाटकमा क्रियाव्यापार आफै घटित नभई कृतिभित्रका निश्चित पात्रहरूबाट घटित हुने गर्छ । दर्शक र पाठकलाई सर्वाधिक रूपमा प्रभाव पार्ने र सधैं नाटकलाई स्मरण गराइ राख्ने तत्त्व पात्र हो । दर्शकले वा पाठकले नाटकको नाम भुल्न सक्छ, घटना भुल्न सक्छ, घटनामा संवाद भुल्न सक्छ तर जीवन्त र साधारणीकृत पात्रलाई उसले भुल्न सक्दैन । नाटक अभिनयमूलक विधा भएकाले पात्रविना अभिनय सम्भव हुदैन त्यसकारण चरित्र र साहित्यको महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

३.३. पात्रबारे पूर्वीय मान्यता

पूर्वीय नाट्य मान्यता अनुसार कथावस्तुपछि पात्रलाई दोस्रो महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानेका छन् । पूर्वमा पात्रका सम्बन्धमा व्यापक चर्चा परिचर्चा भएको पनि पाइन्छ । पूर्वीय मान्यता अनुसार नाटकको प्रधान पात्रलाई नायक भनिएको छ । नायकमा सर्वगुण सम्पन्न हुनुपर्ने र आर्दश पात्र वा गुणले अग्रणी व्यक्ति नै नायक पदको अधिकारी हुन सक्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । पात्रलाई नेता भनिएको छ । नाटकमा काल्पनिक पात्रको बिम्ब सिर्जना गर्ने प्रक्रियालाई वा कार्यलाई चरित्रचित्रण भनिन्छ ।

पूर्वीय नाट्याचार्य भरतमुनिले 'नाट्यशास्त्र' मा पात्र वा चरित्रका बारेमा विस्तृत चर्चा परिचर्चा गरेको पाइन्छ । इतिहास तथा पुराणका विशिष्ट व्यक्तिलाई पात्रतत्त्व र नायकत्व प्रदान गर्दा रस निष्पत्तिको लागि सहायक सिद्ध हुन्छ भन्ने पूर्वीय आचार्यहरूको भनाइ रहेको पाइन्छ (थापा, २०५० : ८४) । पूर्वीय आचार्यहरूले पात्रलाई नायक, नायिका प्रतिनायक, विदुषक, पीठामर्द आदि वर्गमा बाँडेका छन् । पूर्वमा नाट्य सिद्धान्तमा नायक

कुलिन, त्यागी, रूपवान, युवा, कार्यकुशल, लोकप्रिय, चरित्रवान, मर्मज्ञ आदि हुनुपर्छ भनिएको छ ।

पूर्वीय मान्यता अनुसार नाट्यलक्षण ग्रन्थअनुसार प्रथममा कथावस्तु र दोस्रोमा पात्रलाई महत्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । पूर्वका आचार्यहरूले नाटकमा प्रमुख पात्रलाई नायक भनिएका छ । जसमा नायकमा सर्वगुण सम्पन्न, हरेक कुराको जानकारी भएको, सिपालु, दयालु वा गुणले अग्र स्थान भएको व्यक्ति नै नायक हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । (शर्मा, २०७३ :१२) । नाटकमा पात्र प्रमुख हुने भएकाले नायकलाई सर्वाधिक महत्व दिइनु स्वभाविक छ भनिएको छ ।

नायककुलीन, त्यागी, वीर, युवा, उत्साही, कार्यकुशल, विलास, माधुर्य, धैर्य, तेज, लालित्य, लोकप्रिय आदि हुनुपर्छ (उपाध्याय, पूर्ववत्, ४९) नायकमा माधुर्य, आजस्वी, भोग, विलास, रूचि भएको व्यक्तित्व हुनुपर्छ । प्रत्येक पात्रको आफ्नौ चाहना स्वभाव, स्थान पहिचान हुनुपर्छ ।

पूर्वीय अनुसार नायकलाई धीरोदात्त भनिएको छ । जसमा नायकमा तेजश्री, गम्भिर, सहनशील, आत्मप्रसंशा नगर्ने, सुखमा स्थिर हुने, विशाल हृदय रहने, आक्रोसलाई नम्रताका साथ ढाक्न सक्ने क्षमता भएको सर्वगुण सम्पन्न भएको नायकलाई धीरोदात्त नायक भनिएको छ । स्वभावका आधारमा नाटकका पात्रहरूलाई चारप्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । (१) धीरोदात्त : तेजश्री, गम्भिर, सहनशील, आत्मप्रसंशा नगर्ने, सुखमा स्थिर हुने नायकलाई धीरोदात्तनायक भनिएको छ । (२) धीरोदात्त : चनचल, घमण्डी, छल्ली, अभिमानि, मायावी, उग्रस्वभाव भएको विश्वासघाति गुण भएको नायक धीरोदनायक भनिएको (३) धीरललीत : कलवित, कोमलस्वभाव, कलाप्रेमी, विलासप्रिय विनोदी नायकलाई धीरललीत नायक भनिएको छ । (४) धीरप्रशान्त : सामान्य गुण दोषीयुक्त नायक धीरप्रशान्त नायक हो । यस्तो नायकमा शान्तस्वभाव रहेको पाइन्छ । नाटकीय कार्यव्यापारसंग सम्बद्ध व्यक्ति नै पात्र हो । पात्र बिना नाटक अगाडि बढ्न सक्दैन । पात्रले नै नाटकको आरम्भदेखि विकास हुँदै अन्त्यसम्म पुगाएको हुन्छ । नाटकमा पात्रहरू सम्पन्न, रूपवान्, राम्रो कार्यकुशल भएको व्यक्ति, लोकप्रिय, चरित्रवान, अर्काको मर्म बुझ्ने, शत्रुसँग पनि राम्रो व्यावाहा गर्ने सक्ने हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय मान्यता रहेको छ (दाहाल, २०६६ : २७०)

नाटकीय कार्यव्यापारसंग सम्बद्ध व्यक्ति नै पात्र हो । पात्र विना नाटक अगाडि बड्न सकदैन । पात्रले नै नाटकको आरम्भदेखि विकास हुदै अन्त्यसम्म पुगाएको हुन्छ । नाटकमा पात्रहरू सम्पन्न, रूपवान्, राम्रो कार्य कुशल भएको व्यक्ति, लोकप्रिय, चरित्रवान्, अर्काको मर्म बुझ्ने, शस्त्रसँग पनि राम्रो व्यावाहा गर्ने सक्ने हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय मान्यता रहेको छ ।

३.४. पात्रबारे पाश्चात्य मान्यता

पाश्चात्य देशहरूको नाट्यकलाको उद्गम स्थल ग्रीस देशबाट सुरु भएको पाइन्छ । नाट्यकलाको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दा सर्वप्रथम अरस्तुबाट भएको हो । उनले पात्रलाई दोस्रो महत्त्वका रूपमा हेरेका छन् । उनले पात्र असल हुनुपर्छ । चरित्रमा निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि जुनसुकै कार्य गर्ने, समयअनुकूल आफूलाई परिवर्तन गर्न सक्ने, विशिष्ट प्रतिभा भएको, विशिष्ट गुण भएको व्यक्ति हुनुपर्दछ भन्नेता मान्यता अगाडि सारेका छन् । अरस्तुले नायकका सन्दर्भमा त्रासदीको नायक न त आदर्श पात्र हुन्छ न त खलपात्र नै । यस सन्दर्भमा उनले ट्रेजेडीमा कुनै महिमाशाली व्यक्तिको दुर्भाग्यको चित्रण हुनु अपेक्षित छ । यसप्रकार ट्रेजेडको नायक साधारण व्यक्तिहरूभन्दा धेरै चरित्रवान्, विचारशील, निष्कपट र सुसंस्कृत हुन्छ । त्यसमा गुणहरूका साथै कुनै दुर्बलता अथवा दोष पनि रहेको हुन्छ । त्यसै कारणले असफ हुन्छ (दाहल, २०६६ :२७८) ।

पाश्चात्य मान्यता अनुसार नाटकमा नायकलाई मात्र विशिष्ट रूप नमानी नायिकालाई पनि विशिष्ट स्थान दिएको पाइन्छ । नायिका सम्बन्धमा पाश्चात्य आचार्यहरूले नाटकमा प्रमुख भूमिमा खेल्ने स्त्री पात्र नै नायिका हो । जुन नायकको पत्नी वा प्रेमीका हुदैमा नायिका हुन नसक्ने उनीहरूको धारण रहेको पाइन्छ । पूर्वीय भन्दापनि पाश्चात्यमा नायिका सम्बन्धी धारण बढी र वैज्ञानिक रहेको देखिन्छ । नायिकामा कार्यकुशल, सक्रियता, गतिशीलता, रूपवती र गुणवती जस्ता गुणहरू हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता पाइन्छ । पात्र भद्र हुनुपर्दछ । उसको चरित्र चित्रणमा उसको प्रकृति एवम् वर्गगत विशेषताहरूमा विचार पुऱ्याईनुपर्दछ । उसको चरित्र जीवन अनुरूप हुनुपर्दछ । एकरूपताको निर्वाह आवश्यक मात्रामा गर्नुपर्छ । कुनै कारण विना कसैको उत्थान पतन देखाउनु हुदैन । चरित्रचित्रणमा यथार्थ हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

अरस्तुले पात्र असल हुनुपे मान्यतालाई आगाडि सारेका छन् । चरित्र निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि भर मग्दुर प्रयत्न गर्ने घटनाक्रमको सम्भाव्यतासंग आफुलाई ढाल्न सक्ने र अनूकरण गर्ने विशिष्ट प्रतिभा भएको हुनुपर्दछ । कुनै पनि नाटकमा कार्यको प्रदर्शन गरिने हुनाले क्रियाशीलताको ठूलो महत्व हुन्छ (पोखरेल, २०६३ : १५६) । उनले पात्र असल हुनुपर्ने तथा अनुकरणका माध्यमद्वारा कार्यको प्रदर्शन गरिने हुनाले विशिष्ट प्रतिभावान पात्र नाटकमा प्रयोग गरिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

कार्यकलाप, कथोपकथन, घटनाक्रम, चेष्टा र अभिनय आदि द्वारा अप्रत्यक्ष रूपमा चरित्रचित्रण गर्नुपर्छ (उपाध्याय, २०५२ : ५०) । आधुनिक नाटकको मनोवैज्ञानिक दृष्टिले पात्रको मानसिक एवम् भावनात्मक परिस्थितिहरूको राम्रो चित्रण गरिन्छ । चरित्र नाटकको प्राण हो । किनभने आजको नाट्युग मनोविज्ञान प्रधान छ ।

पाश्चात्य मान्यता अनुसार नाटकमा नायकलाई मात्र विशिष्ट रूप नमानी नायिकालाई पनि विशिष्ट स्थान दिएको पाईन्छ ।

पात्रका सन्दर्भमा पाश्चात्य जगतमा ६ वटा सिद्धान्त उल्लेख भएका छन् ।

१. पात्र भद्र हुनुपर्दछ ।
२. उसको चरित्र चित्रणमा उसको प्रकृति एवम् वर्गगत विशेषताहरूमा विचार पुचाइनुपर्दछ ।
३. उसको चरित्र जीवन अनुरूप हुनुपर्दछ ।
४. एकरूपताको निर्वाह आवश्यक मात्रामा गर्नुपर्छ ।
५. कुनै कारण विना कसैको उत्थान पतन देखाउनु हुदैन ।
६. चरित्रचित्रणमा यथार्थ

पात्रहरूका क्रियाकलाप नै नाटकीय घटना कारण बन्ने गर्छन् र घटनाहरूको श्रृङ्खलाबद्ध संयोजनले नै कथावस्तुको रूप धारण गर्दछ । पात्रविना कथावस्तु अस्तित्वमा आउन सक्दैन । पात्रहरूको चरित्र नै घटना र त्यससंग सम्बन्धित अन्य पात्रहरूको सम्बन्ध सूत्रको कारक बन्ने गर्छ । नाटकमा आउने हरेक पात्रको आफ्नो चरित्रिक विशेषता हुने गर्छ । पूर्वस्थापित मान्यतालाई आवश्यकता अनुसार खण्डनमढडन र निलम्बन गर्ने कार्य नै साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोग भएको छ । स्थापित अवधारणालाई पुनः परीक्षणद्वारा सत्यको नयाँ

आयामको उद्घाटन गर्ने कार्य नै प्रयोग हो । साहित्यले सोभो अर्थमा होइन दर्शकपाठकलाई आल्हादित पार्नुपर्छ, मान्नेतासहित पश्चिवाट प्ररम्भ भएको प्रतीकवादले मूर्त वस्तुको भलकद्वारा अमूर्त र साङ्केतिक भावको गहिरो अर्थ व्यक्त गर्छ । प्रतीकवादको सैद्धान्तिक अवधारणा बुभेरेनबुभेरे पनि पूर्वपश्चि दुवै साहित्यजतमा यसको प्रयोग हुँदै आएको छ (थापा, २०६५ :९) । आजको समयमा विशिष्ट गुणयुक्त नायक मात्र नभई जुनसुकै मान्छे पनि नायक हुन्छ । नाटककारले पात्रको निर्माण गर्दा नाटकको मूल मर्मसँग सम्बन्धीत देश कालको सापेक्षतामा रहेर शास्वतता र विश्वजनिनताको पनि ख्याल गर्नुपर्छ ।

३.५ सरूभक्तका विज्ञान नाटकमा पात्र

नाटककार सरूभक्त विज्ञान नाटककार हुन् । उनले आफ्नो जतिपनि विज्ञान सम्बन्धी नाटकहरूको रचना गरेका छन् । त्यसमा काल्पनिक पात्रको प्रयोग गरी समसामयिक विषयवस्तु उठान गरेका छन् । वर्तमान सम्वद्ध समाज र जीवनबीचको गहिरो स्थिति र तत्कालीन युगचेतनलाई नाटकमा पात्रका माध्यमवाट चित्रण गरेका छन् । उनका नाटकमा पात्रद्वारा कल्पना, भावना, आदर्श र स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिवाट मुक्त गरी युवाजीवनको वास्तविकता सत्यता र यथार्थतालाई आफ्नो नाटकमा समेटेका छन् । वर्तमान जीवन र युगकै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा मानसिक यथार्थलाई स्वैरकल्पनात्मक शिल्पविधानद्वारा युगीन यान्त्रिक तथा कृत्रिम परिवेश अर्थहीन बन्दै गएको मानवीय जीवनको उद्घाटन उनका नाटकमा पात्रका माध्यमवाट पाउँन सकिन्छ ।

३.६ नाटकमा पात्रका प्रकार

रूपकका भेदहरूमा नाटक नै सबभन्दा बढी प्रसिद्ध र महत्त्वपूर्ण भेद हो । नाटकको वर्गीकरण सम्बन्धमा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै ठाउँमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । पूर्वमा नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अङ्ग र ईहामृगमा वर्गीकरण गरिएको छ भने पाश्चात्यमा चाहिँ दुःखान्त, सुखान्त, क्रोनिकल, कोठेनाटक, वीररसप्रधान नाटक, सटायर, सङ्गीत, अद्भूत आदि भनी वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । नाटक सर्वाधिक लोकप्रिय विधा भएकाले यस सम्बन्धी परम्परादेखि नै चर्चा भएको पाइन्छ । अरस्तुले दुःखान्त नाटकको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा असल र खराव गरी दुई वर्गमा राखेर वर्गीकरण गरेका

छन् । चरित्रका बारेमा विभिन्न समीक्षकहरूले विभिन्न धारणा राखेका छन् जुन यसप्रकार रहेका छन् ।

१. पूर्वमा नाटकको वर्गीकरण

- रूपकका भेद (नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग, समवकार, डिम, ईहामृग, अङ्क, वीथी, प्रहसन)
- उपरूपकका भेद (नाटिका, त्रोटक, गोष्ठी, सट्टक, नाट्यरासक, प्रस्थानक, उल्लाप्य, काव्य, प्रेङ्खण, रासक, संलापक, श्रीगदित, शिल्पक, विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणिका)

२. पश्चिममा नाटकको वर्गीकरण

अरस्तुका अनुसार : त्रासदी र कामदी

समग्रमा वर्गीकरण

- विषयवस्तुका आधारमा (पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक)
- प्रवृत्तिका आधारमा (स्वच्छन्दतावादी, आदर्शवादी, प्रगतिवादी, प्रयोगवादी)
- प्रस्तुतिका आधारमा (ध्वनि, गति, सङ्क)
- परिणतिका आधारमा (दुखान्त, सुखान्त)
- भाषिक विन्यासका आधारमा (गद्य, पद्य, चम्पू) (लुइटेल्, २०६७ : ४/६)

३.

- गतिशील र गतिहीन
- यथार्थ र आदर्श
- अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी
- गोला र चेष्टा
- सार्वभौम र आञ्चलिक
- पारम्परिक र मोलिक (बराल, एटम, २०६६ : २७)

४. (शोधपत्र)

- विषयवस्तुका आधारमा (ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक)

- प्रस्तुतिका आधारमा (आर्दवादी, यथार्थवादी, मनोवैज्ञानिक, प्रतीकात्मक, ध्वनि)
- अङ्गसमायोजनका आधारमा
- आयामका आधारमा
- परिणतिका आधारमा (खनाल, २०५६-२०५८)

५.(शोधपत्र)

मुख्य रूपमा

- रूपक
- उपरूपक

आधुनिक रूपमा

- विषयवस्तुका आधारमा
- प्रस्तुतिका आधारमा
- अङ्गसमायोजनका आधारमा (नेपाल, २०६१ : २५)

६.

- विषयवस्तुका दृष्टिकोणले (पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक)
- प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले (यथार्थतावादी, मनोविश्लेषणात्मक, प्रगतिवादी, प्रयोगवादी)
- रचनापद्धतिका दृष्टिकोणले (पूर्णाङ्गी, एकाङ्गी, रेडियो)
- स्वरूपका दृष्टिकोणले (सुखान्त, दुखान्त)
- भाषशैलीका दृष्टिकोणले (पद्य, गद्य) (पोखरेल, २०६२ : ८०)

७.

- विषयवस्तुका आधारमा
- प्रदर्शनको परिकाका आधारमा
- विचार, भावका आधारमा
- रूप एवम् रचनाका आधारमा
- वर्तमानमा प्रचलित विविध नाट्य रूपहरूका आधारमा -दाहाल, २०६६:२९५)

८.

- लिङ्ग (पुरुष, महिला)
- कार्य (प्रमुख, साहयक, गौण)
- प्रवृत्ति (अनुकूल, प्रतिकूल)
- जीवनका चेतना (वर्गगत, व्यक्तिगत)
- आवर्द्धता (बद्ध, मुक्त)
- स्वभाव (गतिशील, गतिहीन) (शर्मा, २०६३ : ३९२)

१. लिङ्गका आधारमा

यो व्यक्ति वा पात्रको शरिरिक जात छुट्याउने आधार हो । व्यक्ति वा पात्रहरू पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई वर्गका हुन्छन् । नाटकलाई गति प्रदान गर्नेका निम्ति नायक र नायिको पनि सिर्जना गरेको हुन्छ जसलाई छुट्याउने आधार भनेको लिङ्ग, भेषभूष, परिवेश आदि नाटकमा समायोजन गरेको हुन्छ । महिला र पुरुष दुवै पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ (शर्मा, २०५५ : ३९६) ।

२. कार्यका आधारमा

कार्यका आधारमा पात्रहरू प्रमुख, सहायक र गौण रहेका हुन्छ । कथाको मूल कथासँग सम्बन्धित पात्रहरू प्रमुख पात्र हुन् । प्रमुख पात्रहरूलाई सहयोग गर्ने पात्र सहायक पात्र हुन् । यिनीहरूको भूमिका कम मात्रामा रहेको हुन्छ । कथानकमा भिनो रूपमा देखिएका पात्र गौण पात्र हुन् । यिनीहरू कथावस्तुमा आवश्यकता अनुरूप आउने फेरि हराउने गर्दछन् । न्यून भूमिका भएका पात्रहरू हटाउदा खासै फरक परदैन (शर्मा, २०५५ : ३९६) ।

३. प्रवृत्तिका आधारमा

प्रवृत्तिका आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई किसिमका हुन्छन् अनुकूल र प्रतिकूल । जुन पात्रले नाटकमा नकारात्मक कार्य गर्छ त्यो पात्र प्रतिकूल पात्र हो भने जुन पात्रले नाटकमा सकारात्मक कार्य गर्छ त्यो पात्र अनुकूल पात्र हो अर्थात् सत् प्रवृत्ति भएका पात्र अनुकूल र असत् प्रवृत्ति भएका पात्र प्रतिकूल पात्र हुन् (शर्मा, २०५५ : ३९७) ।

४. स्वभावका आधारमा

स्वभावका आधारमा पात्रहरू गतिशील र गतिहीन हुन्छन् । कथानकमा चलायमान हुने वा परिवर्तन भइराख्ने पात्र गतिशील पात्र हुन भने चलायमान नहुने समयअनुसार परिवर्तीत नहुने पात्र गतिहीन पात्र हुन् । गतिशील पात्रहरू क्रियाशील हुनु यिनीहरूको पहिचान हो । गतिहीन पात्रहरू कुनै आर्दशका कुरा समातेर त्यसैमा अडिक रहेका हुन्छन् । कुनै कुरामा पनि विचलित नहुनु गतिहीन पात्रको पहिचान हो (शर्मा, २०५५ : ३९७) ।

५. जीवनचेतनाका आधारमा

जीवनचेतनाका आधारमा पात्रहरू वर्गगत र व्यक्तिगत गरी दुई भागमा विभाजित हुन्छन् । वर्गगत पात्रले कृतिमा कुनै सामाजिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्छ भने व्यक्तिगत पात्रले यस तरहको प्रतिनिधित्व नगरेर आफ्नो मात्र गर्छ । समुह विशेष प्रतिनिधि भएर आउने पात्र वर्गगत पात्र भन्न सकिन्छ भने व्यक्ति विशेष रूपमा प्रतिनिधि भएर आउने पात्र व्यक्तिगत पात्र भन्न सकिन्छ (शर्मा , २०५५ : ३९८) ।

६. आबद्धता आधारमा

कथानक र पात्र बीचको सम्बन्धलाई आबद्धता भनिन्छ । आबद्धताका आधारमा पात्रहरू बद्ध र मुक्त हुन्छन् । नाटकमा जुन पात्रहरू हटाउँदा नाटकको संरचना हल्लिन्छ वा खजमजिन्छ त्यो पात्र बद्ध पात्र हो र जसलाई हटाउदा नाटकको संरचनामा खासै फरक प्रदैन त्यो पात्र मुक्त पात्र हो । नाटकमा बद्ध पात्र र मुक्त पात्र दुवैको महत्वपूर्ण स्थान नै हुनुपर्दछ । जसले गर्दा नाटक अझ सशक्त बनोस (शर्मा, २०५५ : ३९९) । पात्र नाटकको त्यस्तो व्यक्ति हो । जसले घटनालाई परिचालित गर्छ र कथालाई क्रियाशील तुल्याउन्छ ।

३.६.१ विज्ञान नाटकमा पात्र कस्ता कस्ता हुन्छन् ?

विज्ञान नाटक प्रयोगशील नाटक हो । यस्ता नाटकमा चरित्रचित्रणको पात्रयोजना नौलो खालको हुन्छ । यस्ता नाटकमा व्यक्ति विशेषभन्दा पनि सार्वजनीन रूपमा र जाति, गुण वा चिह्नका रूपमा पात्रको नाम निर्धारण गरिएको हुन्छ । प्रयोगशील नाटकमा मानवेतर, स्वैरकाल्पनिक, रूपान्तरित जस्ता पात्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

पूर्वस्थापित मान्यतालाई आवश्यकताअनुसार खण्डनममडन र निलम्बन गर्ने कार्य नै साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोग भएको छ । स्थापित अवधारणालाई पुनः परीक्षणद्वारा सत्यको नयाँ आयामको उद्घाटन गर्ने कार्य नै प्रयोग हो । साहित्यले सोभो अर्थमा होइन दर्शकपाठकलाई आल्हादित पार्नुपर्छ, मान्नेतासहित प्रतीकवादले मूर्त वस्तुको झलकद्वारा अमूर्त र साङ्केतिक भावको गहिरो अर्थ व्यक्त गर्छ । प्रतीकवादको सैद्धान्तिक अवधारणा बुभ्नेर नबुभ्नेर पनि पूर्वपश्चिमा दुवै साहित्यजतमा यसको प्रयोग हुँदै आएको छ (थापा, २०६५ :९) ।

विज्ञान नाटकमा पात्रहरूको भूमिका विषयवस्तुनुरूप पात्रको छनोट गरिएको हुन्छ । एउटै रङ्गमञ्चमा परक भेषभूषा, चारित्रिक स्वभावमा पात्रहरूलाई पाउन सकिन्छ । त्यसैगरी मानवीय पात्रहरू मानवेतर र मानवेतर पात्रहरू मानवीय पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाउन सकिन्छ । कतिपय नाटकमा निर्जीव वस्तुलाई संवाद प्रयोग गर्न लगाइएको हुन्छ । नाटकहरू नवीनता हुदा त्यस अनुरूप पात्रहरूलाई अन्य यन्त्र, उपकरण र निर्जीव वस्तुसँग सहजै संवाद गर्दछ र आफ्नो महत्वपूर्ण उपस्थिति जनाउँछन् (चालिसे, २०७३ : २५) ।

मिथकीय पात्र, पौराणिक पात्रलाई वर्तमान समाजमा उभ्याउनु पनि प्रयोगशील नाटकको प्रवृत्ति देखिन्छ । जुन काल्पनिक हुँदा पनि मानव जीवन र समाजलाई प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । प्रयोगशील नाटकमा पात्रहरूको नामकरण पनि नवीनता हुन्छ । गणितीय अङ्क र चिन्ह, व्याकरणिक कोटि जनाउने शब्द वा नाम पनि पात्रको रूपमा प्रयोग हुन्छन् ।

प्रयोगशील नाटक नै विज्ञान नाटक हो । यसमा नयाँ किसिमका पात्रहरू खडा गरिएको हुन्छ । यस्ता नाटकमा चिह्नको प्रयोग, साङ्केतिक शब्द, चरित्रहरूका प्रकृति फरक, मानवेतर पात्र आदिको प्रयोग कुशल तरिकाले गरेको हुन्छ (आचार्य, २०७० : २४०) । यस्ता नाटकमा सूक्ष्मताको शब्दले बढी अर्थ दिने गर्दछ । हरेक विषयवस्तु नौलो खालको हुन्छ । जसमा पाठकलाई बुझ्न कठिनका साथै विभिन्न विज्ञानका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

विज्ञान नाटकलाई प्रष्ट पार्नेका निम्ति यहाँ हिन्दी फिल्मको उदाहरणबाट प्रष्ट पार्ने सकिन्छ । हिन्दी फिल्म 'रोबट'मा देखाइएको विज्ञानको विकासले मानव समाजमा देखा

परेको सकारात्मक प्रभाव र नकारात्मक प्रभावको स्थिति देखाएको छ । विज्ञानले केवल मानवसमाजलाई हित मात्र गर्दैन त्यसको दुरुपयोगले मानवलाई कतिसम्म असर पार्दछ भन्ने कुरा यस 'रोबट' फिल्म ज्वलन्त उदाहरण हो । यसमा आफ्नो आवश्यकताका लागि विज्ञान निर्मित रोबट बनाएतापनि त्यसको सही सदुपयोग नगर्नाले मानवबस्तिमा पर्ने गएको विध्वंशरूप यसबाट फिल्मबाट पाउँन सकिन्छ ।

३.७. निष्कर्ष

विज्ञान नाटक प्रयोगशील नाटक हो । यसमा नयाँ किसिमका पात्रहरू खडा गरिएको हुन्छ । पात्रको नामकरण नवीन अनुरूप गरिएको हुन्छ । गणितीय अङ्क र चिन्ह, व्याकरणिककोटि जनाउने शब्द वा नाम पनि पात्रको रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । कतिपय ठाउमा निर्जीव वस्तुलाई संवाद प्रयोग गर्न लगाइएको हुन्छ ।

परिच्छेद : चार

सरूभक्तका विज्ञान नाटकमा पात्रविधान

४.१. पृष्ठभूमि

‘इथर’ नाटक विज्ञान विषयको नाटक हो । नाटककार सरूभक्तको नाट्ययात्रामा लेखिएको विज्ञान नाटकहरूमध्ये ‘इथर’ (२०४४) एक महत्त्वपूर्ण नाटक हो । प्रस्तुत नाटक विज्ञालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा दिनानुदिन बढ्दै गएको विज्ञानका प्रभावबाट मान्छेको अस्तित्वमाथि विजय प्राप्त गर्दै आएको विज्ञानको अराजक शासनलाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । विज्ञानको विकासको मानवसमाजमा शान्ति, विश्वबन्धुत्व र आत्मीयताको भाव जागृत गरी मानव ईर्ष्या, लोभ, हिंसा र विद्रोहको भाव जगाएको छ । आजका मानिसहरू विज्ञानको विकासमा अन्धा भएका छन् र आफ्नो स्वप्राप्तिको खोजमा छटपटाइरहेको छ भन्ने भाव यस नाटकमा व्यक्त गरिएको छ ।

नाटककारले पृथ्वी र मानवअस्तित्व अन्त्य गर्ने वैज्ञानिक उपलब्धिलाई स्वीकारेका छैनन् । वैज्ञानिकहरू मानवतावादको निर्मम हत्यामा होइन मानवताको संरक्षणमा संलग्न हुनुपर्छ, वैज्ञानिक उपलब्धीले पृथ्वी र मानवको चेतनामा रचनात्मक र सृजनात्मक बृद्धि ल्याउनुपर्छ भन्ने चिन्तन यस विज्ञान नाटकमा प्रस्तुत भएको छ । आणविक हातहतियारको होडबाजीले स्वस्थ समाजको निर्माण हुदैन । आजको विज्ञानवादको पृथ्वी क्षतविक्षत भएको धारणा नाटककारले यस नाटकमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.१.१. इथर नाटकमा पात्रविधान

नेपाली नाट्य साहित्यमा ऐतिहासिक स्थान बनाउन सफल नाटक ‘इथर’ विज्ञान विषयसँग सम्बन्धित नाटक हो । यस नाटकमा विज्ञान तथा प्रविधिका विविध पक्षहरू समेटेको पाइन्छ । नाटकमा चरित्रचित्रण सम्बन्धमा मानव निर्मित मानव (रोबट) को पात्र प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा जम्मा ८ पात्रको प्रयोग गरिएको छ । परम्परागत रूपमा कुनै पनि नियमलाई पालना नगरी आफ्नै तरिकाबाट पात्रको प्रयोग गरिएको यस नाटकमा सहायक र प्रमुख पात्र गरी विभाजनका साथै साङ्केतिक र सूत्रात्मक खालको पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

पात्रविवरणहरू यसप्रकार रहेका छन्

१. एक युवा डाक्टर एक्स (पहिलो, दोस्रो, तेस्रो.....कुनै पनि देशको)
२. युवा धर्मपत्नी एक्स-१ -एक्स वन्)
३. छोरी-उमेर बढीमा दश, कम्तीमा आठ ! एक्स-० (एक्स जीरो)
४. ०१-एक मानव निर्मित मानव,नारी,अधवैसे ।
५. ०२-एक मानव निर्मित मानव, नारी,युवा ।
६. ०३-एक मानव निर्मित मानव,युवा,पुरुष ।
७. +००-एक मानव निर्मित मानव,बालक ।
८. डाक्टर-एम् । ('इथर' पृ.४) ।

१ डा.एक्स

डा.एक्स 'इथर' नाटकको केन्द्रीय पात्रका रूपमा रहेको छ । उसकै केन्द्रीयतामा नाटकले गति पाएको हुदा उ प्रमुख पात्र हो । अत्यन्त भावुक र मानवतावादी पात्रको रूपमा डा.एक्सलाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरेको छ । डा.एक्स । डा.एक्सका माध्यमबाट मानवतावादी पात्रबाट विकसित हुदै जीवनवादी बन्न पुगेको पात्रका रूपमा देखाइएको छ । ऊ क्रुर वैज्ञानिकहरूको पञ्जाबाट सृजित हानिकारक अस्त्रहरूलाई निस्तेज तुल्याउन लागिपरेको छ । डा.एक्स वर्तमान मानवसमुदायलाई आत्मसम्मापूर्वक बाँचन सिकाउने पात्रका रूपमा देखा परेको छ, यस कारणबाट पनि ऊ यस नाटकको प्रमुख पात्रका रूपमा देखिएको छ । यस नाटकमा डा.एक्सका माध्यमबाट विश्वयुद्ध र मानवले क्षतीपुऱ्याएको पहलो र दोस्रो विश्वयुद्धको पृथ्वी र मानव जीवनमा ठूलो क्षति पुऱ्याएको र दोस्रो विश्वयुद्ध विध्वंसात्मक र हिसात्मक स्थिति भोगिसकेका सम्पन्न राष्ट्रहरू मानवकल्याणमा लाग्न सकेका छैनन् । बाध्य र देखाउटी रूपमा विश्वशान्तिको नारा लगाउने शक्तिसम्पन्न राष्ट्रहरू आन्तरिक रूपमा दोस्रो विश्वयुद्धमा प्रयोग भएका टन.टी.एन.टी बमको तुलनामा दुई करोड क्षमताको बमहरू निर्माण संलग्न भएका थिए भन्ने कारणबाट नै उक्त सन्दर्भ प्रस्तुत गरेका छन् डा.एक्सबाटउहिले उहिले संसार भूकम्पले हल्लिने गर्थ्यो,आजकाल संसार आणविक कम्पनले हल्लिने गर्छ (ईथर,पृ ११) । अहिलेका विश्वभरका शास्त्रीकरण संलग्न प्रमाणिक बमहरूले मानव समुदायको अस्तित्व खतरामा पुऱ्याएको देखाएका छन् । यस नाटकमा ऊ वैज्ञानिक भएकाले अनुसन्धान कार्यमा सक्रिय पात्रका

रूपमा देखाएका छ । मानव समुदायमा विज्ञानले गरेको प्रगति र दुर्गतिको स्थितिको बयान डा.एक्सका माध्यबाट देखाएकोले ऊ यस नाटकको गतिशील केन्द्रीय पात्र पनि हो ।

२. एक्स.१

एक्स १ यस 'इथर' नाटकको प्रयोगशील पात्र हो । डा.एक्सकी धर्मपत्नीका रूपमा एक्स १ यस नाटकमा आएकी छ । उ एक्स ० की आमाको भूमिकामा आएकी हो । एक्स १ स्वैरकाल्पनिक पात्र हो । यस नाटकमा शून्यवादी सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गर्न पात्रका रूपमा एक्स १ आएकी छे । एक्स १ लाई भौतिकवादी शक्तिपूजाको र उग्रराष्ट्रवादका रूपमा प्रबल समर्थकका रूपमा देखिएकी छे । उक्त विचार उसले व्यक्त गरेको सन्दर्भबाट प्रष्ट हुन्छ "सबैलाई आत्मसुरक्षा गर्ने जन्मसिद्ध अधिकार हुन्छ । कसैलाई पनि हातहतियार फ्याँकेर शान्तिको अफिम खुवाउन ओजिएको अराजक मानिने छ । प्रत्येक देश र समाजले शक्तिपूजा गर्नु नै पर्दछ (ईथर, पृ : १०) । यस सन्दर्भबाट भौतिक उन्नति र प्रगति गरेर रमाउने, उच्च महत्वाकाङ्क्षायुक्त, व्यक्तिगत चरित्रका रूपमा नाटकका रूपमा आएकी छे । आफ्नो छोरीलाई अत्यन्त आणविक सम्बन्धी विशेषज्ञ बनाउन चाहन्छे । न्युक्लियर सम्बन्धी पूर्णरूपले सक्षम होस भन्ने चाहन्छे र छोरीलाई आफ्नो प्रभुत्वमा पार्न चाहन्छे । ऊ आफ्नो पतिको विचारका विरुद्धमा उत्रने पात्र हो । उसलाई शक्तिका लागि सङ्घर्ष गर्न पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छे ।

३. एक्स जिरो (०)

एक्स जिरो यस नाटकको सहायक पात्र हो । ऊ यस नाटकको मुक्तपात्रका रूपमा देखिएकी छे । यस नाटकमा ऊ बालपात्रका रूपमा देखिएकी छे । ऊ प्रतिस्पर्धा गर्न पात्र हो । उसले हरेक काम अगाडि नै गर्न चाहने पात्र हो । जिरो मेहनति अनुसन्धानमा लागेको राख्ने पात्र हो । एक्स जीरो डा.एक्स र एक्की छोरी हो । उसले आफ्नो प्रतिस्पर्धा गरेकोलाई यसरी व्यक्त गरेको छ "यी यी...ई=एम.सी.२ मैले पहिला मिलएको । मैले हिसाव मिलाएपछि उसले आफ्नो कापीमा सारेको" (ईथर, पृ:१५) । यसरी यस नाटकमा सानौ उमेर भए पनि प्रतिस्पर्धाका रूपमा एक्स जिरोलाई देखाइएको छ । न्युटन र आइन्स्टाइनका फर्मुला जान्ने एक्स ० लाई यन्त्र +०० सँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने पात्रका रूपमा प्रस्तुत

गरिएको छ । उसले यन्त्रलाई साथी बनाएको छ अथवा यन्त्र +०० लाई साथी बनाउने र यान्त्रिक शिक्षिका ०२ बाट ज्ञान प्राप्त गर्न पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

४. ०१

०१ यन्त्र मानव पात्र हो । घरायासी कामकाज गर्न सहयोगी एवम् अधबैसे नारी पात्र हो । कुशल गृहणी तथा इमान्दार सेविकाका रूपमा आएकी छ । “ म माफी चाहन्छु । वास्तवमा म भन्न चाहन्थे ,खाना समयमा खाइएन भने शरीरलाई हानिबाहेक फाइदा गदैन ”(ईथर,पृ १२) । यस कारणबाट पनि ०१ एउटा असल गृहणी तथा सबैको स्वास्थ्यमा ध्यान दिने पात्रका रूपमा देखिएकी नारी पात्र (यन्त्र मानवका) रूपमा प्रस्तुत छ । एकसले ०१ पात्रलाई शोषण गरिएको र तल्लो स्तरको व्यवहारबाट असन्तुष्टका रूपमा देखिएकी छे । “ ओहो ! कति उपदेश दिइराख्या होला !!(०१ जन खोज्छे) यता कुरा सुन बूढी ! यो उपदेश प्रयोगशालाबाट निस्कनुभएपछि डाक्टरसाहेबलाई दिनु कुरा बुझ्यौ बूढी ? (ईथर,पृ १२) । यस कारणबाट ०१ एक्ससँग रिसाएको र शोषण गरेको हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । ०१ यन्त्रमानव भए तापनि ऊ सँग रिसाउने बुझ्ने कला रहेको छ । ०१ यस नाटककी सहायक स्त्री यन्त्र मानवका रूपमा रहेकी छे ।

५. ०२

०२ यन्त्र मानव नारी युवा पात्र हो । नाटकीय शिक्षित पात्र पनि हो । एक्स १ ले उसलाई सहेलीको दर्जा दिएको छ । ऊ उच्चस्तरीय गणितीय शिक्षा प्रदान गर्न खटिएकी छे । आधुनिक यन्त्र तथा शिक्षिकाको भूमिकामा उपस्थित भएकी छे । “तिमी एक मानव निर्मित नारी हो, र मेरी छोरीको शिक्षिका । तर म तिमीलाई छोरीको शिक्षिका मात्र होइन, मेरी अभिन्न सहेली पनि सम्झन्छु ” (ईथर,पृ ५) । यसरी ०२ एक असल शिक्षिका र सहेलीका रूपमा पनि देखिएकी छ । उसको निकटकतामा एक्स १ सँग र ०१ सँग दुस्मनी व्यवहार गर्न +०० लाई बाल पात्रसँग मातृत्वासल्य भाव प्रकट गर्न पात्रका रूपमा रहेको छ ।

६. ०३

०३ एक मानव निर्मित मानव युवा पुरुष साहयक पात्र हो । यस ‘ईथर’ नाटकमा ०३ विकसित यन्त्र मानवका रूपमा देखिएको छ । प्रयोगशालामा व्यस्त डा.एक्सको सहयोगी

पात्रका रूपमा आएको छ । डा.एक्सले आफ्नो आविष्कार द्रव्य २ मुसामा प्रयोग गरेपछि ०३ मा गरेको छ । 'विशेष निर्देशन : ०३ माथिको प्रयोगको प्राप्ति केही बेरअघि नै समाप्त भएको छ । प्रयोगको समाप्तिपश्चात् ०३ खुसी प्रफुल्लता र गर्व परिलक्षित हुन्छ'(ईथर, पृ : ३४) । डा.एक्सको कार्यमा आफू संलग्न रहेकोमा सौभाग्यशाली भएको महसुस गरेको छ । आफ्नो विश्वासिलो सहयोगी सीमित उपस्थित र एक दुई संवाद मात्र नाटकमा प्रस्तुत भएकाले उसलाई गौण पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

७. +००

+०० यस नाटकको मानव निर्मित मानव, बालक र गौण पात्रका रूपमा रहेको पात्र हो । ऊ यसमा बालपुरुष पात्रका रूपमा रहेको छ । एक्स ० भन्दा उसमा गम्भीर स्वाभाव रहेको पाइन्छ । एम्स ० र +०० सँगै खेल्ने पात्र पनि हुन् । उनीहरू बीच एक आर्कोमा हुने गणितीय फरमुला सम्बन्धि प्रतिस्पर्धा पनि भएको छ । +०० शिक्षिकाको प्रिय शिष्य पनि रहेको पात्र पनि रहेको छ । "एक्स १ +०० मलाई यो मानव निर्मित बालक साह्रै मन पर्छ.....र मेरो छोरीले खुब मिलनसार साथी पाएकी छ । वास्तवमा, त्यो एक मानव निर्मित बालक भए पनि आफ्नै छोरा जस्तो लाग्छ (ईथर, पृ : ५) । ऊसमा यान्त्रीक बालपात्र भए तापनि उसलाई सवैले माया गरेका छन् आफ्नो छोरा जस्तै ठानेका छन् । शिक्षिकाले पनि उसलाई आफ्नो छोरा नभएतापनि छोरा जस्तो व्यवहार गरी असल शिक्षको मार्गनिर्देशित गरी सघाएको छ ।

८. डा.एम

डा.एम 'ईथर' नाटकको सहायक पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ परम्परित डाक्टरहरूको प्रतिनिधी भएको पात्र हो । डा.एमले चुनौती पाएको प्रतिनायक पात्र हो तर शक्तिशाली भने देखिएको छैनन् । "डाक्टर एक्स एउटा मर्यादाको उल्लंघन गर्छन् भने अर्को मर्यादाको वृक्षरोपण गर्न गर्छन् म तिम्रो प्रिय पतिलाई अनुशासनको पाठ पढाउन सक्तिँन" । डा.एक्स तीक्ष्ण बुद्धि भएको महानिर्देशक जस्तो महत्वपूर्ण पदमा बसेको, खगोलीय अनुसन्धानमा संलग्नता एवम अनौठो पात्रका रूपमा रहेको छ । उसलाई राम्रोसँग डा.एक्सको बारेमा थाहा भए तापनि आफूले केही गर्न नसक्ने भान व्यक्त गर्दछ । उसले आडम्बरी भेषयुक्त बहुराष्ट्रवादको नाममा मीठो राग अलापेर कुटिल कार्य गर्दै देश प्रेमका

नाममा आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्ने बैज्ञानिकका रूपमा आएको पात्र हो । भौतिकवादी चिन्तनको प्रतिनिधित्व गर्ने डा.एमले जीव वैज्ञानिक डा.एक्स सँगको सम्बन्धलाई शत्रुतापूर्ण मित्रता ठानेको छ । शक्तिको लागि उछिनापछिन गर्नु राष्ट्रप्रति शत्रुतापूर्ण दृष्टि राखेको उसको नीति नै रहेको छ ।

इथर नाटकको प्रमुख पात्र डा.एक्स हो । उसकै वरिपरिमा नाटकको कथावस्तु घुमेको छ । यस नाटकमा जम्मा आठ पात्रहरू रहेका छन् । यस नाटकमा ०१, ०२, ०३ र +०० डाक्टर एक्सकी युवा धर्मपत्नी र उसकी छोरी एक्स छन् । ०१, ०२, ०३ र +००मानवनिर्मित मानव वा यन्त्रमानव हुन् । यी यन्त्रमानवहरू कृत्रिम र यान्त्रिक प्रकृति मात्र नभइकन मष्तिष्कसहित मनको स्तरमा पनि विकसित छन् । यिनीहरू मानवभन्दा बढी काम गर्ने र स्मृति गर्ने क्षमता भएका छन् ।

यस नाटकमा मानिसका चाप, द्वन्द्व प्रतिद्वन्द्व विवादले पृथ्वीनै ध्वस्त हुन लगेको, सम्पूर्ण मानवसभ्यता नै सङ्कटमा पर्दै गएको बेला पृथ्वीको अस्तित्व र मानव बचाउका लागि डा.एक्सलाई प्रमुख पात्र बनाइएको र त्यसैका माध्यमबाट सन्देश दिन खोजिएको देखाइएको

छ ।

४.२.पृष्ठभूमि

नाटककार सरूभक्तको 'निमावीय' (२०५५) विज्ञान नाटक हो । प्रस्तुत नाटक नाट्ययात्रामा लेखिएका नाटकमध्ये महत्त्वपूर्ण नाटक हो । प्रस्तुत नाटकमा विज्ञान विषयलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । यस नाटकमा कथावस्तुको संयोजन, चरित्रचित्रण, उद्देश्य, परिवेश विज्ञानसँग सम्बन्धीत छन् । प्रस्तुत नाटकको रङ्गमञ्च युद्ध र अन्तरिक्षमा अवस्थित वेधशाला ॐ को परिकल्पनात्मक गरिएको जसमा ताराहरूको नदीपृष्ठ प्रवेशशमा देखाइएको छ । प्रस्तुत नाटकमा वैज्ञानिक विषयजन्य विषयको सूक्ष्म कथानकको प्रयोग गरिएकाले प्रस्तुत नाटक स्वैरकल्पनात्मक छ ।

प्रस्तुत नाटकमा यन्त्रमानव, खगोल वैज्ञानिक उपकरण रासायनिक सूत्र, भौतिक प्रभाव त्यसले मानिसलाई यान्त्रिक र जडवत् बनाउँदै लगेको विषयलाई मुख्य रूपमा

उठाइएको छ । आजको दुनियाँमा विज्ञानले देखाएको चमत्कार, भविष्यमा विज्ञानको प्रगतिले छुन सक्ने खतरा जस्ता विषयलाई प्रस्तुत नाटकमा उठाइएको छ । विज्ञान र त्यसको समुचित प्रयोग गर्न नजान्नाले भविष्यको कुनै समयमा पृथ्वी ध्वस्त हुन्छ, र मानवीय अस्तित्व समाप्त भई निमावीयहरूको अस्तित्व मात्र हुने गम्भीर खतरा प्रस्तुत नाटकमार्फत व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा विज्ञानको कारण साँघुरिदै गएको विश्व र जडवत् मानव प्राणीमाथि तीब्र व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.२.१ निमावीय नाटकमा पात्रविधान

प्रस्तुत नाटक 'निमावीय' थोरै पात्रद्वारा निर्माण गरिएको छ । यस नाटकमा केन्द्रीय पात्र डा.अल्फालाई बनाइएको छ । डा.अल्फाकै केन्द्रीयतामा पात्रहरू निर्माण भइ र भूमिका निर्वाह गरेकाले डा.अल्फा प्रमुख पात्र हो । यस नाटकमा एउटा परिवारका सदस्यहरू नै पात्रका रूपमा देखिन आएका छन् । यस परिवारमा डा.अल्फा, बिटा, छोरी ओमेगा, निमा १, निमा २, निमा ३ र निमा ४ पात्रहरू रहेका छन् । यी पात्रहरू डा.अल्फाका सहयोगी पात्रहरू हुन । नाटकमा उल्लेख गरेका पात्रहरू बाहेक अन्य पात्रहरू फोन र टिभी पनि रहेका छन् । प्रस्तुत नाटकमा आएका पात्रहरूको विवरण यसप्रकार छन् ।

डाक्टर अल्फा(α) = मानव,अन्तरिक्ष वैज्ञानिक,खगोलशास्त्री ।

बिटा(β) = स्त्री मानव,डा.अल्फाकी श्रीमती ।

ओमेगा(ω) = बालिका मानव,डा.अल्फा र बिटाकी छोरी ।

निमा १ = मानवनिर्मात मानव अर्थात् निर्मित मानव छोटकरीमा 'निमा' ।

निमा २ । निमा ३ । निमा ४ । (निमावीय पृ.१११)

कम्प्यूटर, टिभी र फोन

यसरी हेर्दा अन्तर्नक्षत्रीय नक्षत्रमण्डलका प्रथम स्थायी नागरिक तथा तटस्थ ब्रह्माण्डका आविष्करकर्ता अन्तरिक्ष वैज्ञानिक (खगोलशास्त्री) डाक्टर अल्फा, उनकी श्रीमती बिटा, उनकी बालिका छोरी ओमेगा यी तीन मानव पात्र र चार निमा र निर्मित मानव वा यन्त्रमानव गरी जम्मा सात पात्रहरूलाई लिएर लेखिएको यो नाटक त्रि दृश्यात्मक छ (उपध्याय,२०६१ : २३४) ।

१. डा.अल्फा

डा.अल्फा प्रस्तुत निमावीय नाटकको केन्द्रीय पात्र हो । उसकै सेरोफेरोमा घटनाहरू घुमेकाले गर्दा ऊ यस नाटकको केन्द्रीय पात्र र गतिशील पात्र हो । डा.अल्फा अन्तर्नक्षत्रीयको प्रथम स्थायी नागरिक तथा तटस्थ ब्रह्माण्डका आविष्कार खगोलशास्त्री हो । उनकी प्रिय श्रीमती बिटा हो । उसकी एउटा छोरी ओमेगा छ । डा. अल्फाको वेधशालाका सहयोगी पात्र निमा १, निमा २, निमा ३ र निमा ४ रहेका छन् ।

डा.अल्फा अत्यन्त व्यस्त पात्र हो । उसले आफ्नो वेधशालामा अवस्थित भएर शक्तिशाली यन्त्रद्वारा शतसूर्यको मागबाट अज्ञात व्यक्तिहरूले घुसपैठ गरेको र उसको तरङ्गले समातेको कारणले गर्दा व्यस्त पात्रका रूपमा देखिएको छ । त्यसबाट कुनै बाहिरी लोकबाट पृथ्वीमाथि आक्रमण हुनसक्ने कुरा पत्ता लगाएको छ । ऊ एक ठट्टा गर्ने श्रीमतीसँग भएकाले रमाइलो गर्ने पात्र पनि होत्यो मेरो इच्छा होइन, मलाई प्रयोग गर्ने मान्छेको इच्छा होबिटा रिसाएर जुरूक्क उठ्छिन । डा. अल्फा पर्दामा जोडले हाँस्छ (निमावीय, पृ : ११२) । यसरी उसले आफ्नो विचारधारा रमाइलोका साथ प्रस्तुत गर्दछ । उसले श्रीमतीलाई समय समया जीस्काउने ठट्टा गर्ने भएकाले यस नाटकमा रमाइलो पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ एक शङ्कालु पात्र पनि हो । ऊ यन्त्रहरूको कार्य गर्ने पूर्ण रूपमा सक्षम पनि छ र उसले मानवलाई राम्रो व्यवहार गर्ने सक्दैन । मानव उसका लागि दानव जस्तै हो । उसले फोन गर्दा फोनमा कुरा सुनेर श्रीमती डराउने गर्दछ भन्नेबाट उसले यसरी कुरा व्यक्त गरेको छ । “सुदूरअन्तरिक्षमा मेरी श्रीमतीलाई कसैले भगाउने वा फकाउने सम्भावनादेखि म पूर्णरूपले सचेत छु” (निमावीय पृ : ११२) भनी आफ्नो मानसिक कमजोरीको परिचय दिएको देखाइएको छ ।

“उसकी श्रीमती माइत जान्छु भन्छ र मलाई त मान्छेजातिको समाज चाहिन्छयस्तो कृत्रिम समाज र वातावरणममा म बाँच्न सक्तिन” (निमावीय पृ.११३) भन्दा पठाउन सक्दैन । ऊ तिमी विना यो अन्तरिक्षमा बस्न नसक्ने कुरा गर्छ । उसलाई थाहा हुन्छ आफूदेखि श्रीमती सन्तुष्ट छैन र आफू विज्ञानका निमित्त काम गर्ने र आफ्नो परिवारलाई टाढा नराखनु कारणबाट ऊ यस नाटकमा यन्त्रसँग बढी रमाएको देखाइएको छ । उसले कुरा व्यक्त गर्छ । यसकी श्रीमतीलाई पृथ्वीमा जान एकदमै मन लागेको हुन्छ पृथ्वी उसको माइत हो । उसलाई पृथ्वी अर्थात् माइतको माया लागेको हुन्छ । डा.अल्फा पनि

‘मलाई पनि लिएर जाऊ..... म मात्र किन बसुँ यहाँ ? म पनि जन्मले अर्थियन हुँ ’(निमावीय पृ : ११३) । अल्फा यन्त्रको बारेमा मात्र जान्छ । उसमा माया ममता सबै हराएको हुन्छ । डा.अल्फा मानवलाई पशु जस्तै मान्छ । उ निमालाई मान्छेले मान्छे बनाएको होइन पशुले मान्छे बनाएको हो भन्छ (निमावीय पृ : ११८) । उसका सारा प्रवृत्तिहरू यान्त्रिक छन् । डा.अल्फा आफ्नो स्वास्नीभन्दा बढी यन्त्रसँग सन्तुष्ट भएको जनकारी यसरी भन्छ हो साह्रै नै भाग्यमानी किनभने तिमीहरूलाई स्वास्नीको घुर्की सहनु पर्दैन । ऊ छोरीलाई एउटा मानव नभनी यन्त्र मानव बनाउन चाहन्छ । उसलाई सबै मानवलाई चाहिने शान्ति चाहिँदैन । उसलाई यन्त्रमा बढी रमाउने चाहजन हुन्छ । ऊ यन्त्रले घेरिएको जीवनमा बाच्न चाहन्छ । हरेक समय यान्त्रिक काममा समय दिन उसलाई आनन्द हुने भएकाले उसलाई यान्त्रीक जीवन आनन्द लाग्छ । उसले हरेक यान्त्रिक वस्तु राम्रो मान्ने भएकाले मानव भन्दा यान्त्रिक जीवन सुखि भएको देख्न चाहन्छ । उसले अन्तरिक्षको अनुसन्धान गर्दा गर्दा आफ्नो परिवारका निमित्त समय दिन नसकेका कारणले गर्दा उ आफ्नो श्रीमतीसँग भन्छ क्षमा गर मनमस्तिष्कलाई परिवारको न्यानो स्पर्श चाहिन्छ, ब्राह्मण्डका रहस्यहरू खोज्दाखोज्दै थाकेको मेरो आनन्दित हुन परिवार चाहिन्छ । उ आफूभित्र पनि प्रेम चाहिँ मरिसकेको छैन भन्ने कुरा प्रष्ट गर्दै खगोल वैज्ञानिको मनमा पनि प्रेमको अन्तरिक्ष हुन्छ जहाँ घृणाले हरेक पटक चोट र पीडा दिएको हुन्छ । उसले आफ्नो प्रेमभन्दा पनि बढी निमाहरूको साथ र बढी समय व्यतित गर्छ । उसले आफ्नो छुट्टै नयाँ संसार बनाउने कुरामा बढी महत्त दिन्छ । उसले आफ्नो परिवारलाई माया गरेको छैन । उसले यन्त्रहरूको समयलाई बढी महत्त्वका साथ हेरेकाले उसलाई खाना खानू र छोरीसँग समय विताउनु भनेको उसका लागि आज्ञा पालना गर्नुपर्दछ भन्ने उसलाई लाग्दछ ।

डा.अल्फले गरेको कार्यको चर्चा पृथ्वीभरि चलेको र उसले शतसूर्यको मार्गबाट घुसपैठ गरिरहेको एक अज्ञात तरङ्ग समाती कुनै बाह्य लोकद्वारा पृथ्वीमा अप्रत्यासित आक्रमणको सम्भावनालाई जोगाउँछ वा टार्छ । निमाका अनुसार मान्छेको भाग्य र पृथ्वीको भविष्य डा.अल्फाको एकाग्रतामा भर परेको छ (निमावीय पृ १२३) । बिटा माइत जान आग्रह गरेपछि डा.अल्फा बिटाको कुरा सुन्दैन र बिटा प्रकोष्ठ तिर आउँछ । डा.अल्फा आफूले पत्ता लगाएको प्रकाश अबको एकवर्ष पृथ्वीमा निमाहरू भन्छ तर निमाहरू सत्य कुरा मात्र भन्छन् । सत्य पृथ्वीका मानवमा हुने एकता टरेर जाने र सत्य नभन्न आग्रह गर्छ अन्त्यमा निमाप्रति शङ्का हुन्छ निमा १ को हत्या गर्दछ ।

२. बिटा

प्रस्तुत निमावीय नाटककी महिला स्त्री पात्र बिटा हो । ऊ मानव स्वभाव भएकी पात्र हो । ऊ सम्पूर्ण महिलाको प्रतिनिधी गर्ने पात्र हो । डा. अल्फाकी श्रीमती तथा ओमेगाकी आमा हो । ऊ आफ्नो श्रीमानले सिर्जना गरेको यान्त्रिक समाजलाई मन नपराउने सहायक पात्र हो ।

नाटकको आरम्भमा बिटा फोनसँग कुराकानी गर्छ । फोनले अल्फा बोलेको हो भन्ने जानकारी गराउँछ । फोनको आरम्भ गर्दा नदेखिने गरी भएको हुन्छ । एक छिनपछि थाहा पाएपछि उसका भयहरू समाप्त हुन्छन् । बिटा भने आफू अन्तरिक्षमा नबस्ने पृथ्वीमा जाने चाहना राख्छ । उसलाई श्रीमानले वास्ता नगरेकाले आफू माइत जाने कुरा गर्छ भनी 'उ हजुरलाई सहयोगी निर्मित मानवहरू भए पुगिहाल्छ नि मलाई त मानव जातिको समाज चाहिन्छ.....यस्तो कृत्रिम समाज र वातावरण म बाँच्न सक्तिन'(निमावीय पृ ११३) । बिटा आफू अनेक बाहना गर्दा पनि अल्फासँग पृथ्वी फर्कन अनेक आग्रह गर्दा पनि अल्फाले सुनेको नसुन्यौं गरेपछि रिसाउँछे । ऊ आफ्नो छोरीप्रति पनि चिन्ता व्यक्त गर्छ । ओमेगा निमा ४ सँग बाहिर घुम्न गएको हुन्छ । उसलाई ओमेगा घुम्न गएको खासै मन परेको हुँदैन । निमा ४ लाई बिटाले मन पराउँदैन उसले निमा ४ लाई आफ्नो सौता मानेको हुन्छ । उसप्रति बिटाको नकारात्मक धारणा रहेको हुन्छ । निमा ३ बिटालाई सम्झाउँदै यस्ता धारण राख्नु उचित नभएको कुरा व्यक्त गर्दछ । तर बिटा भने रिसको आवेगमा नानाथरी कुरा निमा ४ लाई भन्छ । ऊ अरूले 'श्रीमती अल्फा' भनेर सम्बोधन गरेको मन पराउँदैन र छि यो निमा दाइ त खाली श्रीमती अल्फा भन्नु हुन्छ, मेरो नाम छैन र ?बिटा भन्नुहोस न, माइ ने इज बिटा (निमावीय पृ : ११४) । बिटा निमाहरूको सँग बस्दा बस्दा दिक्क लागेको छ । उसलाई अन्तरिक्षमा बस्न मन नभएको र यन्त्रहरूको संसारमा आफू बस्न मन नपराएको कुरा व्यक्त गर्छ । उसलाई आफ्नो छोरीको पढाइ विग्रन लाग्यो भनेर ठूलो चिन्ता परेको छ । निमा १ छोरीले काठमाण्डौको जस्तो बोडिङ्गको पढाइ हुन्छ यहाँ चिन्ता नर्गेनुहोस भनि बिटालाई सम्झाउँछ । हरेक पल्ट ओमेगालाई निमा ४ ले खेलाउन थालेपछि ओमेगाको आमा बिटा मेरो छोरीलाई निमा ४ ले आफ्नो जस्तो बनाइसक्यो भन्ने दुख व्यक्त गर्छ । बिटा आफूसँग बस्दा सुख शान्ति नपाएको गुनासो सुनाउँछ तर अल्फाले यी सबै अवैज्ञानिक कुरा हुन् भनेपछि झन् आत्तिन्छे । निमाहरूलाई भोग प्यास भन्ने कुरा हुँदैन तर

मानवमा त्यो कुरा हुन्छ । ऊ हिन्दू संस्कार जस्तै खाना खानुभन्दा पहिला आफ्नो श्रीमानलाई पर्खिन्छे तर श्रीमान नआएपछि उग्र रूप लिन पुग्छे । फोन आउन्छ । बिटालाई अनावश्यक कारणमा पनि फोन आउँदा उसलाई रिस लागेको हुन्छ । ऊ आफ्नो दुख फोनसँग व्यक्त गर्दछ । तर त्यो कुरा फोनले बुझ्न सक्दैन र व्याङ्ग्यात्मक रूपमा आफ्नो दुखी मनस्थितिको कुरा सुखी छु सुखी मलाई केको दुःख हुन्थ्यो ? दुनियाँमा सबैभन्दा बढी सुखी स्वास्नीमान्छे, म नै हुँ !"(निमावीय पृ : १२९) भन्छ । उसको व्याङ्ग्यात्मक कुरा फोनले नबुझपछि बिटा क्रुद्ध हुन्छे । बिटालाई यहाँ एउटा गृहिणीका रूपमा राखेको छ । उसको काम घरव्यावाहारको कार्य हो । उसलाई विज्ञान सम्बन्धमा कुनै ज्ञान छैन । ऊ विज्ञानको ज्ञान बुझ्दिन तर पनि विज्ञानको मनोविज्ञान भने बुझ्छे ।

ऊ हाते स्वीटर बुन्न लागेकी हुन्छे । त्यतिकैमा ओमेगा आइपुग्छे । ओमेगा आउँदै बिटा आफू आमा भएको अनुभव गर्दै छोरीलाई काखमा लिन्छे । तर छोरी भने एकछिन बसेर फेरी गौहाल्छ र बिटा फेरी उदास, निरास हुन्छे । उ आफू बन्दी भएको महसुस गर्छ । वेधहालामा लागेको सङ्कटकालीन सायरनका आवाज आउन्छ दौडधुप हुन्छ र के म आनन्द मनाऊँ (निमावीय पृ : १४५) । सङ्कटकालीन स्थितिमा राष्ट्र राष्ट्रबीच एकीकरण वार्ता भएको कारण बिटा सुखी र दुःखी सँगै हुन पुग्छे । यस परिस्थितिले बिटा आफूलाई हेला गरेको महसुस गर्छ । बिटालाई अल्फा खाना खाएर वस्तु भन्ने खबर पठाउन्छ

तर बिटा खाना नखाई त्यतिकै वस्छ । ओमेगाले सबैभन्दा बढी माया निमा ४ को लाग्छ, भनेपछि सबै जना दङ्ग पर्छन् । बिटा आफ्नो दुःख व्यक्त गर्छ । यो यान्त्रीक समाजमा म एकलो भैसके मलाई यहाँ केही राम्रो लाग्दैन सबै कुरा मेरा लागि व्यर्थ छन भन्छ । बिटा संसार भनेको प्रकोष्ठ क, ख र ग हुन भन्न लाग्छ । ऊ निमा ४ लाई गाली गर्दै नखरमौली भन्नथाल्छे । निमा ४ ओमेगालाई लिएर जान्छु भनेपछि बिटा रून थाल्छे । निमा ४ लाई लखट्छे । छोरी ओमेगा बिटातिर गएपछि निमा ४ आफूलाई कोपर्न थाल्छे । अल्फा आएपछि बिटा पृथ्वीमा फोन गर्न भन्छे तर अल्फाले कुनै ध्यान नदिएपछि रिसको आवेगमा चुपचाप निस्केर हिँड्छे । ऊ हार्दिकता, स्नेह, सदभाव चाहने पात्रका रूपमा देखिएकी छे ।

३. ओमेगा

ओमेगा यस नाटककी बाल पात्र हो । ऊ चञ्चले स्वभावकी पात्रका रूपमा यस नाटकमा देखिएकी छे । ऊ यस नाटककी सहायक र अस्थिर पात्र हो । डा.अल्फा र बिटाकी छोरी हो । निमासँग बढी रहेकी छे आमा भन्दा बढी निमासँग घुम्नजान मन पराउँछे । ऊ अन्तरिक्षमा पठिरहेकी अध्ययनशील पात्र पनि हो । उ यन्त्रमानवको नवीन रूप जस्तै हो । ऊ निमाहरूसँग राम्रो व्यवहार गरेर बोल्छे । निमा १ र निमा २ लाई अडकल भनेर बोल्छे । उ निमा तीनसँग रिसाउँछ पढाइ विग्रेको छ भन्दा म अङ्कलसँग बोल्दै बोल्दैन भन्छे (निमावीय पृ : ११७) । उसले आफूसँग खेल धेरै मन पराउन्छे । ऊ बाहिर खेल जादा एउटा तारा हराउन्छ भन्छे ऊ अँ अँ बाइस लाख हजार प्रकाशवर्ष टाढाको तारा हरार्या(निमावीय पृ १२६) भन्छे यसवाट उ अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धि भएकी पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

ओमेगा चञ्चल भएका कारणले निमा १ उसलाई बोक्न खोज्छ तर ऊ बोक्न असफल भएपछि ओमेगा वेधशालामा जताततै दौडन्छ र एउटा यन्त्र बटन थिचिन्छ । वेधशालामा र पृथ्वीमा सङ्कटसिर्जना हुन्छ । सबै जना कम्प्युटरमा बस्छन् । ओमेगा आफूले हराएको ताराको खोजीमा लाग्छ । अन्त्यमा बिटाको नजिक आएर बस्छ । ओमेगालाई एक चञ्चले पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ ।

४. निमा १

निमा १ स्वरकल्पनमा आधारित पात्र हो । निमा मानव निर्मित मानव हो । निमा १ जपानी इस्वी सवत् दुईहजार दश सालमा जन्मेको निमा हो । ऊ पुरानो निमा हो जसले गर्दा यसले मानवीय सम्बन्ध राष्ट्रियताको कुरा बुझ्दैन । निमा एक बिटाको मिल्ने पात्र हो अर्थात् बिटाको दाइ निमा १ हो । ऊ अन्य निमा भन्दा पुरानो मोडलको निमा हो । ऊ डा अल्फाको सहयोगी पात्र पनि हो । उसलाई भुटो बोल्न आउँदैन हरेक कुरा सत्य बोल्ने निमा हो । ऊ सत्य जान्दछ । ऊ सत्यभन्दा केही जान्दैन । ऊ बिटाले तपाईं सायद दुःखी हुनुहुन्छ (निमावीय पृ : ११५) भनी सोध्दा म सिद्धार्थले भै दुःख अनुभव गर्न सक्तिन, बुद्धले भै दुःख बुझ्न सक्छु (निमावीय पृ ११५) भनी उत्तर दिन्छ । ऊ आफ्नो बारेमा वताउदै बिटालाई आफ्नो सबैकुरा व्यक्त गर्छ । ऊ निमाहरूको इतिहासमा भविष्यको इज्जत हुन्छ । हामी उत्पादन सिरिज नम्बरमा सबभन्दा पछिल्लोलाई बढी इज्जत गर्छौं भन्छ । सबैभन्दा

बढी आधुनिक निमा चार भएको कुरा पनि व्यक्त गर्छ । ऊ सत्य बोल्नै जान्दैन तर मानवता अनुरूप भने चलन सक्छ । ऊ ब्राह्मण्डको अस्तित्व खोजवारे डा.अल्फालाई सहगाउने पात्र हो । उसको र ओमेगाको सम्बन्ध नजिक रहेको छ । उसले बिटाको खबर अल्फासम्म पुऱ्याउने काम गर्छ । निमा १ ओमेगालाई फकाउनमा सिपालु छ, उसलाई पाक कला पनि आउन्छ । निमा एक असत्य नबोल्ने भएकाले उसलाई सत्यवादी हरिशचन्द्र पनि भनिएको छ । ऊ अल्फाको लोकप्रिय साथि पनि हो । अन्त्यमा निमा एकको समाप्तिपछि कथानको अन्त्य भएको छ (निमावीय पृ : १५०) ।

५. निमा २

निमा २ यस नाटकको सहायक र प्रयोगशील पात्र हो । ऊ अल्फाको सहयोगी पात्र हो । ऊ निमा ३, ४ भन्दा अधिको पुरानो मोडल र निमा १ को तुलनामा आधुनिक मोडल भएको यन्त्रमानव हो । डा.अल्फासँग हुनाले ऊ सबैको कुरा मान्दैन उसले केवल अल्फाको कुरालाई बढी महत्त्व दिन्छ । उसमा माया सम्बन्धी केही कुरा जानकारी पाउन नसक्ने यन्त्र भएकाले उसले मायालाई बढी घृणा गर्छ । ऊ 'मान्छेले खाना नखाएर प्रेम प्रकट गर्छ । उसलाई मानव जाति होइन उसले यन्त्रको संसार बनाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । मानव जातिका केही कुरा पनि बुझ्दैन । ऊ डरपो पनि छ । ऊ पतिपत्नीका कुरा बुझ्न सक्दैन । ऊ मान्छेदेखि डराउन्छ र पढ्नमा रुचि राख्छ । ऊ माइक्रा फिल्म पत्रिका पढ्छ र हरेक मानवको जस्तो चेतना अब निमामा हुनुपर्छ भन्ने धारण राख्छ । ऊ निमाहरूलाई आवश्यकता अनुरूप उत्पादित भएका हौ भन्छ । ऊ निमा भएर मानवको जसरी रमाउन चाहन्छ तर सङ्कटकालीन अवस्थाले गर्दा उसले अल्फालाई वाध्यतावस सघाउनु पर्ने हुन्छ । ऊ विटका सम्बेदनाहरू बुझ्न चाहन्छ । अनुभव गर्न चाहन्छ तर उसमा बुझ्ने क्षमता नभएकाले उसले बुझ्न सक्दैन । ऊ थकितको अनुभव गर्न थाल्छ र अरू निमाहरू मध्ये फरक पनि छ । उसले सबैलाई आदर गर्छ । अरू निमाहरू विग्रिन खोज्दा ऊ आतिहाल्ले । उसले अरूलाई बुझ्ने कोसिस गर्छ ।

६. निमा ३

निमा ३ निमावीय नाटकको सहायक र यान्त्रिक पात्र हो । ऊ अल्फाको वेधशालमा सहयोग गर्न भएकाले ऊ यस नाटकमा सहयोगीका साथ साथै निकटतम पात्र पनि हो । अरु पात्रको तुलनामा फरक प्रवृत्ति भएकाले निमा १ र निमा २ भन्दा बढी आधुनिक छ । ऊ बढी अन्तरिक्षको अनुसन्धान कार्य गर्नमा बढी रुचि देखाउँछ । उसको व्यवहार अरु निमाको तुलनामा फरक छ । उसले पिठीपछाडि अरु निमाको कुरा काट्छ । निमा ४ आधुनिक मोडेलको उत्पादनले गर्दा ऊ अरुको तुलनामा पुरानो मोडेलको निमा हो । निमा ४ पछि उत्पादन भएकाले उसको जति सक्षम निमा ३ छैन । पुरानो मोडल भएकाले गर्दा उसले मानवको भावना बुझ्न सक्दैन । बिटाको आखाँबाट निस्केको आशुलाई उसले सोडियम क्लोराइड, सोडियमको कार्बोनेट र म्युको सम्मिश्रण मान्छ । ऊ अरूसँग राम्ररी मिल्न सक्दैन । उसले अब निमाहरूलेख नै मानवको उत्पत्ति गर्नु पर्दछ भन्ने धारण राख्दछ । ऊ काम गर्ने सिपालु छ । ऊ असत्य बोल्न पनि जान्दछ र निमा १ र निमा २ लाई हेप्ने काम पनि गर्दछ । निमा १ र निमा २ पुरानो मोडल र तिनीहरूलाई असत्य बोलने सम्बन्धी ज्ञान नभएको तथा असत्य बोल्ने यन्त्र जडान नगरेकाले तिनीहरूलाई सत्यवादी हरिश्चन्द्र हौं पनि भन्दछ । ऊ डा.अल्फाको हेरचाह पनि गर्दछ । ऊ यति सिपालु छ कि अरु निमाहरू पनि निर्माण गर्न जान्दछ । उसले अब गुरुत्वकार्षण पनि पत्ता गाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । ऊ वाक्यका अर्थ पनि गहन गरी बुझ्न सक्दछ र अरु निमा भन्दा बढी चलाख छ । उः निमा २ लाई सडेत गदै भन्छ, श्रीमती अल्फा यसले यो दृष्टान्त बुझ्न सकेन (निमावीय पृ : १६४) । ऊ धुम्रपान गरेको राम्रो मान्दैन । उसले धुम्रपान गर्ने व्यक्तिलाई मर्यादा नभएको व्यक्ति भन्दछ ।

निमा ३ यस नाटकमा क्रान्तिको सोच राख्ने सहायक पात्र हो । मानवका हरेक क्रियाकलापमा रुचि राख्दछ । यसमा निमा हुने भन्दा केही खास विशेषता उसमा रहेको छ । उसले अरु निमाहरूलाई हेप्छ । मानवमा हुनुपर्ने गुण केही मात्रमा उसमा पनि देखिन्छ । उसलाई पढ्नमा रुचि छ । फुर्सद भयो भने टेलिभिजनमा समाचार हर्ने गर्दछ र उसमा रिसाआउने हँसाउने प्रवृत्ति पनि पाइन्छ ।

७. निमा ४

निमा ४ निमावीय नाटककी यान्त्रिक र स्त्री सहायक पात्र हो । उसमा नारीमा हुनुपर्ने गुणहरू सबै प्रयाप्त मात्रामा छन् । उसलाई चरित्रगत दृष्टिले हेर्दा ईष्यालु, खराब, भडुवा नारीका रूपमा देखिएकी छ । निमा ४ ओमेगासँग बढी मिल्ने पात्र हो । उससँग खल्ने मन पराउँछे । निमाहरूमध्ये सबैभन्दा कान्छो निमाका रूपमा निमा ४ रहेको छ । निमा ४ अरू निमाका तुलनामा बढी आधुनिक मोडेलको निमा हो । यसमा हरेक कुराको जानकारी राख्न सक्ने क्षमता रहेको छ । यो इस्वी सम्बत् दुईहजार चालिसमा उत्पादित निमा हो । यो निमा नेपालमा बनेको निमा हो । ऊ ओमेगासँग सधै अन्तरिक्षमा घुम्न जान्छ । ओमेगा निमा ४ सँग घुम्न गएको कुरा उसको आमा बिटा मन पराउँदैन । बिटा अन्तरिक्षमा ओमेगा जादा निमा १ लाई ओमेगाबारे जानकारी चाँडै लिन्छे । निमा ४ आफूले पहिरनमा ब्लाउज सारी लगाइ नक्कली बनेकी हुन्छे । उसले ओमेगालाई आफ्नो छोरी जसरी नै माया गरेकी हुन्छे । यो कुरा बिटालाई मन पर्दैन । उसले निमा ४ लाई सौताका रूपमा हेरेकी हुन्छ तर निमा १ ले बिटालाई सम्झाउँछ । निमा २ का अनुसार निमा ४ साच्चै नै आज्ञाउल्लङ्घन गर्ने निमा हो । निमा ४ को बानी चुस्के छ । उसले यताका कुरा उता सुनाउने काम गर्छ । ऊ समाजमा अराजकता फैलाउन्छ । ऊ अक्सिजन लिन सक्छ तर कार्वन्डाअक्साइड फाल्न सक्दैन ।

८. फोन

प्रस्तुत नाटकमा फोन एउटा स्थिर पात्र हो । यस नाटकमा मानवीय खबर अन्तरिक्षमा पुचाउने काम फोनले गर्दछ । ऊ पृथ्वी र अन्तरिक्षको खबर सञ्चार गर्दछ । फोन यस नाटकको सहायक पात्र हो । ऊ बिटासँग चर्चरी बोल्ने गर्दछ र आफ्नो फोनलाई आधुनिक डिजाइनको बनाउन चाहन्छ । उसले वेधशाला भित्र सम्पर्क स्थापित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । उसले पात्रको स्तर, परिस्थिति अनुसार बोल्ने गर्दछ भन्ने कुरा बिटा, निमा ४ सँगको संवादको क्रममा प्रष्ट भएको छ । फोन नाटकमा गौण पात्र यान्त्रिक, मञ्चीय, मानवभै संवाद गर्न सक्ने, भाव र अर्थ बुझ्ने पात्रका रूपमा आएको छ । फोन नाटकमा प्रयोगशील पात्रका रूपमा आएको गौण पात्र रहेको छ ।

९. टिभि

टिभि यस नाटकको सहायक पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ पृथ्वीका समाचारहरू अन्तरिक्षसम्म पुगाउने काम गर्दछ । ऊ मानवीय व्यवहार गर्न नसक्ने पात्र हो । ऊ पनि गौण पात्र नै हो । यसले पृथ्वीका घटना र त्यहाँ विकसित भएका परिस्थितिलाई ॐ वेधशालासम्म पुचाउने महत्वपूर्ण माध्यम बनेको देखिन्छ । टिभि यान्त्रिक पात्र भएपनि अन्य यान्त्रिक उपकरणभै प्रत्यक्ष संवादमा उपस्थित छैन । निर्जीव यन्त्र उपकरण पनि नाटकमा पात्रका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्य टिभिबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस निमावीय नाटकमा नाटककारले रङ्गमञ्चको विधामा प्रथम दृश्यमा रङ्गमञ्चको पर्दा खुल्दै जाँदा विधाशालाको कुनै अस्तित्व देखिदैन भनी नाटकको सुरुवात गरिएको छन् भने अरु दृश्यमा पर्दा बन्द गरेको भनी भनेका छैनन् । पर्दाको काम प्रयोगशील नाटकमा ध्वनि र प्रकाश व्यवस्थाले गर्ने वर्तमान परिप्रेक्षमा निमावीय नाटकमा त्यही परम्पराको अबलम्बन गरेको देखिन्छ । स्थायी वेधशाला अन्तरिक्षमा अवस्थित छ जसको क, ख, ग, घ नामका चार गोलाका र प्रकोष्ठ छन् । क र ग मा रङ्गमञ्चको आलोकरहित रहने परिकल्पना गरिएको छ । जसमा कुनै कार्यव्यापार रहेको छैन । पहिलो दृश्यमा बिटा फोनमा डा.अल्फा संवाद गरिरहेको समानान्तर दृश्य देखाएको छ । उक्त घटना कम्प्युटरका साहायताबाट देखाएको छ ।

ओमेगा र अल्फा बीच प्रकोष्ठ ख मा संवाद अन्त्य भएसँगै प्रकोष्ठ घ आलोक युक्त भएर दोस्रो दृश्यका रूपमा प्रयोगशालामा दृश्य नाटकमा आएको छ । त्यसै गरी निमा १ र ओमेगा शतसूर्य खेल प्रयोगशालामा जाँदा ओमेगाको चञ्चलताले सङ्कटकालीन साइरन बज्न पुगेको देखाइएको छ । सबै सङ्कटकालीन अवस्थामा अत्यन्त व्यस्थ भएका छन् । उक्त अनुसन्धानमा अल्फा र अन्य निमाहरू कसरी व्यस्त भएका छन् भन्ने दृश्य देखिएको छ । र अज्ञात रहस्यात्मक तरङ्ग कसरी पृथ्वीमा प्रवेश गरेको सन्दर्भले ग्रहबाट पृथ्वीमाथि सम्भावित आक्रमणको भय पृथ्वीमा देखिने भन्दै पृथ्वीमा भएको सङ्कटकालीन अवस्था विद्यमान रहेको अवस्थालाई दृश्यका रूपमा टिभिबाट प्रस्तुत गरिएको छ । पृथ्वी र बाह्य जगतको घटनालाई सान्दर्भी रङ्गमञ्चमा टिभिका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नु यस नाटकको अत्यन्त सान्दर्भिक बनाएको छ । यसले कथालाई सहज र सरल बनाएको छ ।

सङ्कटकालीन अवस्थामा सबै निमाहरू र डा.अल्फा व्यस्त भएका र बिटा कसैसँग सम्पर्क नभई कैद भएर बस्नु पर्दा मानसिक छटपटी र अन्तरद्वन्द्व देखाइएको छ । निमा १ ले विटालाई सम्झाएको सन्दर्भबाट शब्दहीन दृश्य XXX को सङ्केत देखाएको छ । डा.अल्फले सबै सहयोगीलाई साङ्केतिक निर्देशन दिँदै खगोलीय खोज अगाडि बढाएको देखाइएको छ । निमाहरूबीच आफूलाई दक्षताअनुसार काम नदिएकामा असन्तुष्टि प्रकट गरेको देखाइएको छ । यसले यन्त्र मानवका बीच द्वन्द्व देखिएको छ भने मानवले सिर्जना गरेको मानवयन्त्रको सही र व्यवस्थित ढङ्गबाट सदुपयोग गर्न नसके दुर्घटना पनि निम्त्याउन सक्ने र असमान्य परिस्थिति हुन सक्ने विषयलाई स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरी देखाइएको छ ।

४.३. पृष्ठभूमि

‘समयगीत’ नाटक विज्ञान विषयको नाटक हो । नाटककार सरूभक्तको नाट्ययात्रामा लेखिएका विज्ञान नाटकहरूमध्ये ‘समयगीत’ (२०६१) को महत्त्वपूर्ण नाटक हो । प्रस्तुत नाटक विज्ञानलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा आजको विज्ञानको समयमा विज्ञानले मानवलाई दिएको सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावको चित्रण गरिएको छ । विज्ञानले मानिसलाई दिएको अत्याधुनिक उपकरण जसले मानिसको जीविकोपार्जन गर्न सहयोग गरेको छ । मानिस आफूभन्दा बढी यन्त्रमा भर पर्छ । मानिस मानिसले भन्दा यन्त्रलाई महत्त्व दिन्छ । विज्ञानको तीव्र विकासकाकारण मानिस सूक्ष्मातिसूक्ष्म कुरा अध्ययन गर्न सफल भएको छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

नाटकमा गरीबी अल्पशिक्षित नेपालीहरूले शोषण दमनबाट पाएको सङ्कट, उनीहरू करुण जीवन यापनलाई व्यक्त गरिएको छ । नेपालका अल्पशिक्षित र अशिक्षित मानिसहरू बेरोजगार भएर कसरी विदेश पलायन भएका छन् । उनीहरूले गरेका सङ्कटपूर्ण अवस्थाको कारुणिक चित्र प्रस्तुत नाटकमा गरिएको छ । नेपाल छाडेर खाडी मुलुक गई जीविकोपार्जन गर्न पुगेका नारी र पुरुषको कारुणिक जीवनको चित्रण पनि यसमा गरिएको छ ।

४.३.१. समयगीत नाटकको पात्रविधान

‘समयगीत’ नाटकको संरचनाअनुरूप बहुल पात्र भएको नाटक हो । यस नाटकमा साङ्केतात्मक पात्रको प्रयोग गरिएको छ । नाटकमा कुनै पनि पात्रहरूको नामको प्रयोग गरिएको छैन । उनीहरूको नामकरण सङ्ख्यात्मक तरिकाले राखिएको छ । यस नाटकमा मानवविज्ञानी ‘क’ लाई प्रमुख पात्र बनाइएको छ । उसकै सहयोगी पात्रहरू यन्त्र मानव ‘०’, नौकर्नी ‘न’ र मजदुरहरू १, २, ३, ४, ५, ६ नवआगन्तुकहरू च, छ, ज, भ, ञ रहेका छन् । यस नाटकमा भएका पात्रहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

‘क’ : प्रमुख मानव विज्ञानी, ‘ज्ञ’ को बेहुलो / पति

‘ज्ञ’ : प्रमुख मानव विज्ञानी, ‘क’ की बेहुली / पत्नी

‘०’ : ‘क’ र ‘ज्ञ’ द्वारा निर्मित मानव यन्त्र दुवैको सहयोगी

‘न’ : ‘क’ र ‘ज्ञ’ को घरमा काम गर्ने नौकर्नी

१, २, ३, ४, ५, ६ : नेपालबाट विदेशमा काम गर्न गएका सर्वहारा वर्गका मजदुरहरू

च, छ, ज, भ, ञ : ‘क’ र ‘ज्ञ’ को विवाहमा बोलाइएका आगन्तुकहरू

१. ‘क’

‘समयगीत’ नाटकको प्रमुख पात्र ‘क’ हो । ऊ पाँचहाते बूढो खड्काको नाति र नेपालको पश्चिम क्षेत्रमा पर्ने देउकोटा गाउँमा जन्मेको पात्र हो । उसलाई च्यान्टे काका पात्र ६ ले हुर्काएको, पुरूष पात्र हो । ऊ यस नाटकको स्थिर, पुरूष, प्रमुख पात्र हो । ऊ यस नाटकमा वैज्ञानिक पात्रका रूपमा देखापरेको पुरूष पात्र रहेको छ ।

उसले मानवको व्यापक खोजका लागि मानवविज्ञान विषय लिएर अनुसन्धानमा लागेको पात्र हो । ऊ अत्यन्त तीव्र क्षेमता भएको वैज्ञानिक हो । उसले ‘ज्ञ’ को सहयोगमा मानव यन्त्र निमा ‘०’ को निर्माण गरेको छ । ऊ अत्यन्त लगनशील र गहन अध्ययन गर्न पात्रका रूपमा यस नाटकमा देखिएको छ ।

‘क’ आधुनिक जमानाका व्यक्ति पात्र हो । उसको कुनै थर र नाम छैन । ऊ अमूर्त नामधारी पात्र हो । उ उच्च सभ्य र शिक्षित भएको पात्र हो । ऊ मानवको भावनात्मक र शारीरिक दुवै कुरालाई उच्च महत्व दिन्छ । । उ निमा ० सँग मजदुरको बारेमा सोध्छ : “उहाँहरूको यहाँ बस्ने, खाने र दैनिक मजदुरीसम्बन्धी सबै व्यवस्था निश्चित गरिसक्यो ? ”

(समयगीत) ऊ आफ्नो स्वभावका बारेमा भन्छ, “ हामी तपाईंहरूको मजदुरीको उच्च मूल्याङ्कन गर्नेछौं । वैज्ञानिकहरू शोषण गर्न जन्मेका हुदैनन् (समयगीत) । ऊ आफ्नो देशलाई पनि माया गर्छ । उसमा आफ्नो पारिवारिक संस्कार उस्तै छ । उ मजदुर ६ वा च्यान्टे काकासँग “धेरै वर्षपछि काकासित भेट्न पाउँदा मलाई असाध्य खुसी लागेको छ । गाउँमै पुगेजस्तो भएको छ । धेरै वर्ष विदेश बसियो....” (समयगीत पृ : ८८) जस्तो कथनबाट त्यसको पुष्टि हुन्छ । ‘क’ अत्यन्त लगनशील पात्र हो । आफ्नो लक्ष्यमा लागेपछि एक पाइलो गर्न पछि पढैन । ऊ तम्बूभिन्न उत्खननमा प्राप्त नयाँ खप्परहाडहरू अध्ययन परीक्षण व्यस्त हुन्छ । उ ‘ज्ञ’ सँग अत्यन्त गम्भिर विमर्ष गर्दछ । ऊ मान्छे र निमावीच भिन्नताको आधार छुट्याउँछ । ऊ निमासँग भन्छ, “हामी प्राकृतिक मान्छेहरूलाई समयको आय गर्न समयको व्यय गर्नुपर्ने हुन्छ । यसलाई अपव्यय भन्न मिल्दैन । ” (समयगीत पृ : ९२) । ‘क’ आफ्नो साथीहरूसँग निकै मिल्ने र प्रिय पनि छ । उसको विवाह हुँदा धेरै साथीहरू पनि आएका छन् । सबै साथीहरूलाई ऊ पनि प्रिय मान्छ । उनिहरूको सम्मान पनि गर्छ । उसका विचार दर्शन पनि राम्रा छन् । ऊ जे भन्छ त्यो सत्य भन्छ । ऊ आगन्तुक ‘ब’ सँग विवाह गरेको त हो ? पक्का ? आर यू स्योर ? मलाई त विश्वास लागेन है...वैज्ञानिकहरूका कुरा क्या हो क्या हो !’ भन्दा “विश्वास गर्न सिक । अविश्वास आजको सबभन्दा डरलाग्दो रोग हो ” भन्छ । उ परम्पराका अनावश्यक कुरालाई आँगाल्दैन । उ संस्कारलाई सभ्य रचनामा अनुसन्धान लगाउन चाहन्छु भन्छ । ऊ भन्छ, “विहा गर्नुपर्छ भन्ने अनुभूति भयो, आज विहा गर्छौं । कुरा सजिलै छ । उसले विवाहको उपलक्ष्यमा विश्वलाई एउटा विशिष्ट उपहार दिने योजना गरेको छ । उ आफ्नो विवाहको उपलक्ष्यमा आमन्त्रित मजदुरहरूसँग भन्छ, “ उपहार पृथ्वीमा मानवजातिको सिद्धान्त हो जसलाई हामीले होमोस्यापिग्रिन्सभन्दा उच्च मानवताको सिद्धान्त भन्ने नामकरण गरेका छौं । यो परिकल्पना ठोस अनि प्रत्यक्ष प्रमाणहरूद्वारा परिपुष्ट छन् ।

उ यति गम्भीर प्रकृतिको वैज्ञानिक छ कि ऊ भन्छ, “यी खप्परका टुक्राहरू कविमानव, पूर्वमानव र आधुनिक मानवभन्दा भिन्न छन् । अनि मष्तिकसंरचना आधुनिक मानवको र बढी मस्तिष्क क्षमताका मानवहरूद्वारा विस्थापित भएका छन् । “उसको यस्तो अनुसन्धानले अरू डराएका छन् । कसैले केही पनि बुझेका छैनन् ।

२. 'ज्ञ'

'समयगीत' नाटकको 'ज्ञ' सहायक पात्र हो । ऊ यस नाटकमा स्त्री पात्रका रूपमा देखिएकी छ । ऊ 'क' की दुलही नवविवाहित मानवविज्ञानी पात्र हो । उसको जन्मको सम्बन्धमा कुनै जानकारी छैन । ऊ यस नाटकमा त्यति प्रमुख भूमिका नभएता पनि 'क' को साथमा देखिएकोले उस नाटमा देखापरेकी छ । उ नारी पात्र हो । उसमा अत्यन्त लगनशील र परिश्रमी पनि देखिएको छ । उसले भरखरै 'क'सँग विवाह गरेकी छ र उ 'क' की सहधनिर्णीकी रूपमा रहेकी छ । उसमा अभूत उत्तर सरलताका साथ दिने क्षयमता रहेको छ र हरेक ठाँउमा 'क' लाई बुझाउने काम गर्दछ । उसमा स्त्रीसुलभ गुण पनि छ ।

उसले विज्ञान विषय लिएर पढेकीले उसमा अत्यन्त तीव्र मस्तिष्क भएको छ । ऊ भन्छे “ निमा, अहिले हामी कालक्रमिकतालाई सुनिश्चित गर्ने क्रममा करकेन १४, पोटेशियम ४० र अरू केही थपेर फिशन ट्रक आदि प्रक्रियाहरूमा छौं....(समयगीत,पृ.९२) । ऊ नारीहरूको गृहिणी भन्दा पनि नयाँ नयाँ कुरामा अनुसन्धानमा रमन चाहन्छे । उ 'क' सँग तम्बु र मानव हड्डी भेटिएको खाल्डोमा गएर गहन अध्ययन गर्छे । ऊ निमासँग वर्तमान समयको यसरी मूल्याङ्कन गर्दछ, “यस्तो लाग्छ हिजो आज तिमी कृत्तम रसायनभन्दा बढी जैविक सम्बेदनशील हुन थालेका छौ । ऊ आफ्नो सहकर्मी 'क' लाई कति सम्मान गर्ने भन्ने कुरा उसका निम्न उल्लिखित भनाइबाट थाहा हुन्छ, 'होइन तपाईं नै भन्नुहोस् । यस सिद्धान्तको आविष्कारक तपाईं हुनुहुन्छ । म सहयोगी हुँ । 'ज्ञ' मा उच्च र विशिष्ट धैर्य र सहनशीलता रहेको यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. '०'

'समयगीत' नाटकको '०' पात्र अर्धमानव पात्र हो । उसलाई डाक्टर 'क' ले आवश्यकता बमोजिम उत्पादन गरेको हो । ऊ जापानको होकाइडोका एक महान् निमा उत्पादक केन्द्रबाट उत्पादित निमा हो । उसको आफ्नो काम भनेको डा.'क' र 'ज्ञ' को काममा सहयोग गर्नु हो । उसले क र ज्ञ लाई आफ्नो काममा पूरा रूपमा सहयोग गरेको पनि छ । उसको क्षमता भनेको मानवले गर्न काम भन्दा बढी जटिल र परिश्रमी काम गर्न सक्छ । '०' मानवलाई विज्ञानका यन्त्रका आँखाले हेर्छ । ऊ मानवले गर्ने सम्पूर्ण काम गर्न सक्छ ऊ भन्छ, , मरेका मान्छेहरू डरलाग्दा हुँदैनन् ,तिनीहरू त भ्रम माया लाग्दा हुन्छन्

भन्छ । उसले आफ्नो नेतृत्वमा मजदुरहरूलाई काम गर्न लगाएको छ । उसले खाल्डो खन्न आदेश दिएको छ । ऊ मान्छेका भावनात्मक कुरा भन्दा कमै या परिश्रमलाई ध्यान दिन्छ । ऊ 'न' सँग भन्छ, “कुनै जरूरी कुरा भए कृपया चाँडो भन्नुहोला मसित समय छैन” ऊ काम भन्दा अरू कुरा गर्न जान्दैन । ऊ आफूलाई मान्छेभन्दा उच्च र राम्रो ठान्छ र 'न' सँग भन्छ, “मलाई आश्चर्य लाग्छ किन जैविक मान्छेहरू खानेकुराको कुरा बढी गर्छन् । हामी अर्धधात्विक रासायनिक मान्छेहरू रासायनिक शक्ति परिचालन र विद्युत उर्जाप्रप्तिका कुरा त्यति धेरै गर्दैनौ । ”

उसले जानेका कुराभन्दा अन्य भावनात्मक कुरालाई काल्पनिक कुरा भन्छ । '०'अत्यन्त सक्षम भएको निमा हो । वैज्ञानिक काम गर्न र साना साना काम गर्न ऊ अत्यन्त सक्षम रहेको छ । ऊ अनुमानका कुरा कति पनि जान्दैन । उसले प्रमाणका कुरा मात्र गर्दछ । ऊ मानवीय भावनात्मक कुरा केही पनि जान्दैन । नौकनी 'न' ले आफूजस्तो टुहुरा टुहुरीले कसैको माया पनि पाउन सक्दैन ? ऊ “मेरो यान्त्रिक सम्बेदनाभन्दा यी कुराहरू धेरै भिन्न छन् ” । उसले मानवजीवनमा खन्ने कममा 'क' र 'ज्ञ'लाई सहयोग गरेको । ऊ यस नाटकमा उत्पादित निमा हो । उसलाई आवश्यकता अनुसार काम गर्नका लागि डा 'क' ले उत्पादन गरेको हो । उसले विज्ञानको खोजमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

४. 'न'

'समयगीत' नाटकको सहायक पात्र 'न' हो । ऊ यस नाटकमा स्त्री पात्रका रूपमा रहेको छ । ऊ मानवस्त्री पात्र हो । उ 'क' र 'ज्ञ' को घरमा काम गर्ने नौकनी पात्रका रूपमा रहेको छ । 'न' मानव विज्ञानीको घरमा खाना पकाउने काम गर्दछे र आएका पाहुनालाई खाना दिने, खुवाउने काम पनि गर्दछे । यस नाटकमा 'न' आफ्नो अस्तित्व खोज्ने पात्रका रूपमा देखिएकी छे । ऊ विज्ञानको युगमा परेकी नेपाली अशिक्षित नारीहरूको प्रतिनिधि गर्न पात्रका रूपमा देखिएकी छे ।

'क' र 'ज्ञ' को व्यस्तता र आफूले नबुझेको विज्ञानदेखि वाक्क भएकी पात्र हो । ऊ भन्छ, “ जहिले पनि कामैकामकामै नपाए जस्तो.....। आज विहाको दिनमा पनि अरू भए कति दिनसम्म केही कामै छुदैन । ” उसलाई कसैले बोलाई दिए हुन्थ्यो जस्तो

लाग्छ । ऊ कसैले उसलाई मायाँ पीरतिका कुरा, घरजमका कुरा गरेहुन्थ्यो जस्तो लाग्छ । ऊ निमा '०' लाई मानव हो कि होइन छुट्याउन सकिदैन । उसलाई मजदुरहरूले नानी भनेर बोलाउदा अत्यन्त प्रशन्न हुने गर्दछ । ऊ अत्यन्त खुसि हुन्छे । उसलाई रिस लाग्दा ऊ अत्यन्त उग्र हुन्छे ।

'न' नेपालकी नारी प्रतिनिधि गरेकी नारी पात्र हो । 'न' सानैमा बाआमा मरेकी टुहुरी बालिका हो । उसलाई 'क' का बाबुआमाले काम लगाइदिएका छन् । ऊ निमा '०' लाई आफ्नो बनाउन चाहन्छे । निमा '०' भने त्यसप्रति कुनै ध्यान दिदैन । 'न' निमा '०' लाई फकाउने अनेक प्रयास गर्छे तर निमाले ध्यान नदिएपछि ऊ भित्रको अन्त : सम्बेदनाको विस्फोट भावले ऊ घुर्छे अनि निराश हुन्छ र भन्छे "मान्छेहरूदेखि मलाई त बाँचै भ्याउ लागिसक्यो ! कोही मेरो वास्त गर्दैनन् मर्नु बाँच्नु एउटै छ ।" ऊ संसारमा माया ममता स्नेहलाई महत्व दिन्छे । उ सानैदेखि माया ममता देखि बन्चित हुन्छे । ऊ आफ्नो अन्तसम्बेदना सँग भन्छे " के टुहुरा टुहुरीले कसैको माया पाउन सक्दैनन् ? सानो घरको सपना देख्न सक्दैनन् ? के यो सोच्नु अपराध हो ।" उ यस नाटकमा अन्तर्मुखी छे । उ गतिशील पात्र र सहायक स्त्री पात्र हो ।

५. मजदुरहरू १, २, ३, ४, ५, ६

'समयगीत' नाटकका मजदुरहरू सहायक पात्र हुन् । उनीहरूमध्ये कार्यगत भूमिकाका आधारमा बढी सक्रिय ६ रहेको छ भने अरु मजदुरहरूको भूमिका गौण रहेको छ । यस नाटकमा मजदुरहरू निम्न वर्गीय पात्रमा रूपमा देखिएका छन् । उनीहरू मध्य पश्चिमाञ्चलबाट खाडीमुलुकमा काम गर्न गएका मजदुर हुन् । मजदुरहरूको संक्षिप्त परिचय यसप्रकार छ ।

'१'

प्रस्तुत नाटकमा '१' मजदुर सबै भन्दा बढी काँतर छ । उसमा परम्परित संस्कार जस्ताको तस्तै रहेको छ । ऊ आफ्नो दिमागले काम गर्न पात्र होइन ऊ अरूको देखासिकीमा हिड्ने अरूले जे गर्यो त्यही गर्न पात्रका रूपमा यस नाटकमा देखिएको छ । ऊ जता गए पनि आफ्नो भाषा बोल्न छोड्दैन । अरूसँग बोल्दा पनि आफ्नो भाषाको प्रयोग

गर्छे । उ निम्न सहायक पात्रका रूपमा यस नाटकमा देखिएको छ । '१' पात्र पनि यस नाटकमा महत्त्वपूर्ण पात्र सहायक पात्र हो ।

'२'

प्रस्तुत नाटकमा '२' सहायक पात्रका साथै सङ्गालु पात्र हो । ऊ अरूले भनेका हरेक कुरालाई सङ्का नजरले मात्र हेर्दछ । उ आफ्नो अरू मजदुर भन्दा बढी अस्मिता भएको हेर्न चाहन्छ । ऊ आफ्नो खेती, किसानी उडेकोमा अत्यन्त चिन्तित छ । ऊ भित्र परम्परित संस्कार धेरै अमिट भएर रहेको छ उ भन्छ, “ को हुने.....मसान त तान्त्रिकले जगौछन् । अघोरीले त मुर्दा मुन्छेका मासु कुपुकुपु खान्छन् । यसरी यस नाटकमा '२' ले आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेको छ । ऊ यस नाटकको महत्त्वपूर्ण तथा सहायक पात्र पनि हो ।

'३'

प्रस्तुत नाटकमा '३' सहायक पात्र हो । ऊ यस नाटकमा खाडिमुलुक गएको समयमा मुर्दा खन्न लागेकोमा उ चिन्तित देखिन्छ । ऊ यसरी अरूको देशमा आएर काम गर्नुपर्दा अत्यन्त दुख व्यक्त गरेको छ । उसलाई यहाँ आएकोमा खुसि छैन । ऊ मजदुरहरूको साथी हो र यस नाटकको महत्त्वपूर्ण पात्रका साथै सहायक पात्र हो ।

'४'

यस नाटकमा पात्र '४' आशामुखी पात्रका रूपमा देखिएको छ । उ कामको लागि खाडिमुलुकमा छ । उसको परिवार विरामी परेको छ । उसको जीन्दगीभरी दुःख नै दुःख छन् । ऊ दुःख सम्भन चाहदैन । उसको दयनीय अवस्थाको परिचय ऊ आफै दिन्छ, “.....एक दुई मुट्टी भए नि खाम् नत्र काम गर्दा पेट कटक्क खान्छ ” उ मानवीय सम्बेदना उच्च भएको पात्र हो ।

'५'

यस नाटकमा सबैभन्दा बढी सङ्गालु पात्र '५' हो । उ '४' भन्दा बढी सङ्गालु पात्र हो । उ '४' भन्दा बढी दुःखी छ । उ गरिब छ आफै भन्छ “ मेरो पनि ठूल्कान्छो छोरो विरामीको विरामी नै छन् ।कति भो.....कार्ने, ओखतीमूलो अर्ने पैसो नभ र” ।

उ तम्बूमा कङ्काल देखे पछि सबैले भागम् भन्दा आफ्नो वास्तविता वा शङ्कालुपन यसरी पोच्छ “फेरी बाटो विरेभने क्याने ? ”

‘६’

यस नाटकमा यो पात्र सबै मजदुर भन्दा सक्रिय सहायक पात्र हो । उसको नाम यस नाटकमा च्यान्टे रहेको छ । उ गाँउले काका हो । नाटकमा प्रस्तुत भएअनुसार उ सबैभन्दा पाको उमेरको छ । उसको गाँउ पुग्न तड्केर हिड्ने मान्छेलाई तीन दिन लाग्छ । उसका पुर्खाहरू खेतीवाल भएपनि साहु लागेर सबै खेती उडेपछि उ जीवन गुजारा चलाउने र स्वस्नी छोराछोरीको गुजारा चलाउन विदेश भागिएको छ । ऊ अरू भन्दा निकै अनुभवी पनि छ ऊ भन्छ “यता ट भागम् चाँडो हुन्छ ? फेरो पनि पढैन । ”.....गाम् जाँदा औदा कति पल्ट हिड्या बाटो क्यारी बिसेने भन्छु । ” ऊ सत्य र यथार्थ जे छ त्यही भन्छ । त्यसैले उ कञ्चन मन भएको पात्र हो उ भन्छ “ लौ त नि कसरी बुझ्ने हो । हामी परेम केही नजान्ने पाखे।” ऊ समयअनुसार चल्न चाहन्छ चल्न खोज्छ । ऊ ‘न’ लाई नानी भनेर बोलाउँछ ।

यसरी हेर्दा मजदुरहरू सहायक पात्र हुन् । उनीहरू काम र मामको खोजीमा विदेश पलाउन भएका युवा पुरुष पात्र हुन् । यस नाटकमा मजदुरहरूका माध्यमबाट पुरुषमा देखिएको बेरोजगारी र आफ्नो जीविकोपार्जन गर्नको लागि खाडिमुलुक गएको परिस्थिति यस नाटकमा मजदुरका माध्यमबाट देखाएको छ । मजदुरहरू यस नाटकका महत्वपूर्ण पात्रका साथै सहायक पात्रका रूपमा देखाइएको छ ।

परिच्छेद : पाँच

सारांश, निष्कर्ष, सन्दर्भसामग्री

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रमा पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय रहेको छ । यस परिच्छेदमा विषय परिच्छेद, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको विवरण, पूर्वकार्यको औचित्य, शोधविधि र सीमाङ्कन रहेको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा सरुभक्तको जीवनी रहेको छ । यस परिच्छेदमा साहित्ययात्रा, नाट्यसिर्जना र यात्रा, विज्ञान नाटक लेखन रहेको छ । तेस्रो परिच्छेदमा विषय परिचय रहेको छ । यस परिच्छेदमा साहित्यमा चरित्र, पूर्वीय मान्यता, पाश्चात्य मान्यता, विज्ञान नाटकमा चरित्र र चरित्रका प्रकार रहेको छ । चौथो परिच्छेदमा विज्ञान नाटकमा चरित्रचित्रण रहेको छ । यस परिच्छेदमा निमावीय नाटकको चरित्रचित्रण, इथर नाटकको चरित्रचित्रण र समयगीत नाटकको चरित्रचित्रण रहेको छ । पाँचौँ परिच्छेदमा सारांश रहेको छ । यस परिच्छेदमा प्राप्ति, निष्कर्ष, सन्दर्भसामग्री सूची र परिशिष्ट रहेको छ ।

विज्ञान नाटककार सरुभक्तद्वारा रचित 'इथर', 'निमावीय' र 'समयगीत' नाटक विज्ञान विषयवस्तुमा आधारित नाटक हुन् । उनका यी नाटकमा विज्ञानले मानव समाजमा सकारात्मक उपकरण मात्र निर्माण नगरेर नकारात्मक उपकरण पनि निर्माण भएको तथ्य प्रकट गरेका छन् । उनको 'निमावीय' नाटकमा विज्ञान निर्मितवस्तु पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धको कारक तत्व हो । विज्ञानले आज मानव समाजलाई साधुरो बनाएको छ । उनको अर्को नाटक 'इथर' मा उनले मानिस आज चाप र रापको नरसंहार द्वन्द्व, प्रतिद्वन्द्व विवादले पृथ्वीनै ध्वस्त हुन लागेको सम्पूर्ण मानवसभ्यता नै सङ्कटमा पदै गएको बेला पृथ्वीको अस्तित्व र मानव बचाउन डा.एक्सले सञ्जीवनी बुटी बनाई मानवअस्तित्व जोगाउन गरेको प्रयासलाई यस नाटकमा देखाएको छ । 'समयगीत' नाटकमा नेपालबाट विदेशमा रोजगारको खोजीमा पुगेका शिक्षित र अशिक्षित, महिला र पुरुष, मजदुर र वैज्ञानिकहरूले पाएको दुःख, कष्ट, पीडालाई प्रमुख विषय बनाएर यस नाटकमा देखाएको छ । नाटकमा नेपालमा बेरोजगार भएपछि साहूले सबै खेतबारी लुटिदिएपछि कामका लागि

विदेशीन बाध्य पारिएका मजदुरहरू विदेशमा रहेको विज्ञानको तीव्र विकासमा लागेका शिक्षितहरूबीचको द्वन्द्वलाई यस नाटकमा समेटिएको पाइन्छ ।

विज्ञान नाटकमा मानिसको प्राकृतिक किसिमले बाँच्न चाहने र यान्त्रिकतापूर्वक बाँच्नेहरूबीच द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । नाटकमा स्नेह, माया, ममता, हराउदै गएको मानव र यान्त्रिकता जठताका बीचको द्वन्द्व प्रस्तुत गरेका छन् । द्वन्द्वका दृष्टिले उनका नाटकमा आन्तरिक र बाह्य दुबै किसिमको द्वन्द्वको प्रयोग पाइन्छ । उनले नाटकमा अशान्ति र शान्ति, जीवन र मृत्यु, प्रकृति र विज्ञान, यान्त्रिकता र आत्मीयता, शोषक र शोषित, शिक्षित र अशिक्षित, मानव र यन्त्रमानव र स्त्री र पुरुषबीच आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व समेटेका छन् ।

५.१.२ प्राप्ति

१. सरूभक्त नेपाली साहित्यका नाटक विधामा 'डढेलोले खाएको वन' नाटकबाट आरम्भ गरेका हुन् । उनले 'इथर', 'निमावीय' र 'समयगीत' विज्ञान विषयवस्तुको प्रयोग गरी नेपाली साहित्यमा नयाँ आयाम थप्नु प्राप्त हो ।
२. विज्ञान नाटकलाई आधुनिक नाट्य साहित्यमा प्रारम्भ गरी कात्पनिक परिवेशको सिर्जना गर्नु र विज्ञानबाट हुन सक्ने खतराको जानकारी पाउनु प्राप्त हो ।
३. नाटककारले नवीनतम् नाट्यमान्यता प्रयोगधर्मी चेतनालाई आधार मानी युगीन जीवन भोगाइको विवशता, विकृति र विसंगति जस्ता नाटकमा विषयवस्तु पाउनु प्राप्त हो ।
४. मानवको आश्रयस्थल पृथ्वी हो र पृथ्वीलाई सुन्दर, शान्त र विशाल हुनबाट रोक्नु हुदैन र आणविक हात हतियार र अणुबमको प्रहारबाट पृथ्वी र मानवलाई बचाउने उद्देश्य राख्नु 'इथर' बाट पाउनु प्राप्त हो ।
५. 'निमावीय' नाटकमा मानव समाजमा देखिएको सकारात्मक उपकरण मात्र निर्माण नगरेर नकारात्मक उपकरण पनि निर्माण भएको तथ्य प्रकट गरिएको छ । विज्ञान निर्मितवस्तु पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धको कारक तत्त्व हो भन्ने थाहा पाउनु प्राप्त हो ।

५. सरूभक्तका विज्ञान नाटकमा विज्ञानले अभिशापलाई कलात्मक ढङ्गमा विश्लेषण गरी समाज विज्ञानको अभिशापमूलक दृष्टिकोण मुक्त रहनुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु प्राप्त हो ।
६. व्यक्तिको अहंकारी र महत्वाकाक्षी भावनाले विश्व संकटग्रस्त बन्दै गएको तथ्यलाई सरूभक्तले 'इथर र निमावीय' नाटकमा विश्लेषण गरी जीवनचेतना प्रकट गर्नु खोजनु प्राप्त हो ।
७. 'समयगीत' नाटकमा विज्ञानले मानिसलाई दिएको अत्याधुनिक उपकरणको प्रयोग गरी जीविकोपार्जनमा सहयोग गरेको र विज्ञानको तीव्र विकासले मानिस सूक्ष्मतिसूक्ष्म कुरा अध्ययन गर्न सफल भएको देखाएको थाहा पाउनु प्राप्त हो ।
८. नेपाली समुदायको अल्पशिक्षित र अशिक्षित मानिसहरू बेरोजगार भएर कसरी विदेश पलायन भएका छन् र उनीहरूले गरेका सङ्कटपूर्ण अवस्थाको कारूणिक चित्र थाहा पाउनु प्राप्त हो ।
९. सरूभक्तका विज्ञान नाटकमा भाषाको कलात्मकता र नेपाली प्रचलित तत्सम, तत्भव, भर्सा, नेपाली र अङ्ग्रेजी एवम् स्थानीय भाषाका शाब्दहरूको प्रयोगको थाहा पाउनु प्राप्त हो ।
१०. सरूभक्त नेपाली साहित्यका सम्पूर्ण विधामा साहित्यक चलाउन गर्न सफल भएका र उनको नाटक विधामा नयाँ आयाको प्रभाव देखाएको थाहा पाउनु प्राप्त हो ।

५.२ निष्कर्ष

विज्ञान नाटककार सरूभक्तको जन्म पोखरा महानगरपालिकामा वि.स.२०१३ सालमा भएको हो । मध्यवर्गीय परिवारमा जन्मेका सरूभक्तको बाल्यकालदेखि नै शिक्षादिक्षाका लागि अनुकूल वातावरण भएको पाइन्छ । उनको अध्ययनको मुख्य विषय अर्थशास्त्र र नेपाली, इतिहास विषय लिएर स्नातक पास गरेका हुन र उनले विज्ञान विषयमा आइ.एस्सी. र विभिन्न विषयमा स्नाकोत्तर गरेको पाइन्छ ।

नाटककार सरूभक्तले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा आफ्नो प्रतिभा देखाएका छन् । उनले 'तीन मुक्तक र मलाई दुईटा सूर्य देउ' कविताको सिर्जना गरी नेपाली साहित्यमा २०३४ सालदेखि आफ्नो साहित्ययात्राको आरम्भ गरेका हुन् । सरूभक्तले नेपाली साहित्यका चारवटै विधा कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध जस्ता विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । उनले आफ्ना चरनामा जीवनमा भएका घटना, हुनसक्ने खतरा र समसमायिक विषयवस्तुको प्रयोग आफ्नो रचनामा गरेको पाइन्छ । उनले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएको भएतापनि उनलाई विशेष सफलता पाएको क्षेत्र भने नाटक नै हो ।

सरूभक्तले आफ्नो साहित्ययात्राको क्रम २०३४ सालबाट गरेतापनि उनको नाटक क्षेत्रको यात्रा भने वि.स.२०३० बाट भएको हो । उनले आफ्नो छात्रावासमा रहदा 'असिना पग्लन्छ' एकाङ्कीको रचना गरेका हुन । यस एकाङ्कीबाट उनको नाट्ययात्राको आरम्भ भएको पाइन्छ । उनले आफ्नो जीवनमा थुप्रै नाटकको सिर्जना गरेको पाइन्छ भने उनको प्रमुख क्षेत्र भने विज्ञान नाटक नै रहेको पाइन्छ । उनले नेपाली साहित्यमा विज्ञान नाटकको आरम्भबाट नयाँ आयामको सुरूवात मात्र गरेनन् उनले नाटक क्षेत्रलाई आधुनिकतातर्फ लैजाने काम समेत गरेका हुन् । उनले विज्ञान नाटकको आरम्भपूर्व कसैले विज्ञान नाटकको आरम्भ भएको पाइँदैन र उनले सिर्जना गरेका विज्ञान नाटकहरूमा 'इथर'(२०४४), 'निमावीय'(२०५५) र 'समयगीत'(२०६१) विज्ञान नाटकको रचना भएको पाइन्छ ।

विज्ञान नाटकमा सरूभक्तले विज्ञानका कारण विश्वमा घटेका विभिन्न घटना र विज्ञान सम्बन्धमा विभिन्न सकारात्मक र नकारात्मक कुरालाई आफ्नो नाटकको विषयवस्तु बनाएका छन् । उनका सिर्जना गरेका नाटकमा विभिन्न प्रवृत्ति छुटिएको पाइन्छ । उनका विज्ञान नाटकमा विज्ञानले निम्ताएको घटना र त्यसबाट हुनसक्ने दुशपरिणामको सन्दर्भ

आफ्नो नाटकको विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । उनले रचना गरेका तीन विज्ञान नाटकका प्रवृत्ति हेर्न हो भने ती नाटकमा पनि प्रवृत्तिको भिन्नता पाउन सकिन्छ । उनको (२०४४) सालको 'इथर' नाटकमा विश्वमा आणविक शस्त्रास्त्रको र आणविक भट्टीको विकासले पृथ्वीको अस्तित्व समाप्त हुँदै गएको विषयगत अवस्थामा मानिस वा वैज्ञानिकले खेल्न सक्ने भूमिकालाई प्रमुख विषयवस्तु यस नाटकमा बनाइएको छ । यस नाटकमा विश्वमा बढ्दै गएको चापको स्थितिको पनि विषयवस्तु उठान गरिएको छ । विश्वमा बढ्दै गएको मानव अत्याचारलाई कुनै बेला पृथ्वीले धान्न नसक्ने अवस्थामा पुग्नेछ र मानवीय अस्तित्वनै धरापमा पर्ने छ भन्ने समस्या यस नाटकमा समेटिएको छ । त्यस्तै उनको अर्को विज्ञान 'निमावीय' (२०५५) नाटकमा विज्ञानको चरम विकासले मानवमा पर्ने सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावलाई प्रमुख रूपमा उठाइएको छ । यस नाटकमा विज्ञानले भविष्यमा भन् मानवको विकराल रूप लिन सक्ने समस्यालाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनको अर्को विज्ञान नाटक 'समयगीत'(२०६१) मा उनले विज्ञानले मानवलाई दिएको विभिन्न उपहारमध्ये मानवको अस्तित्व र मानव विकासको खोजलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । यस नाटकमा नेपाली युवाहरू बेरोजगार भई मामको खोजीका लागि खाडिमुलुक गएर पैसा कमाउने सन्दर्भलाई पनि यस नाटकमा उठाएका छन् । नेपालमा भएको बेरोजगारी, शोषण, दमन र गरीबवर्गहरूले विदेशमा रहँदा भोग्नु परेको समस्यालाई यस नाटकमा मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

उनको 'इथर' नाटकको प्रमुख पात्र डा.एक्स हो । उसकै वरिपरि नाटकको कथावस्तु घुमेको छ । यस नाटकमा थोरै पात्रको प्रयोग गरिएको छ । उनले यस नाटकमा जम्मा आठ पात्रको प्रयोग गरेका छन् । यस 'इथर' नाटकमा ०१, ०२, ०३, + ०० डाक्टर एम डा.एक्सकी युवा धर्मपत्नी र उसकी छोरी ० रहेका छन् । डा.एक्स, धर्मपत्नी र ० छोरी बाहेक सबै यन्त्रमानव रहेका छन् । यस नाटकमा यन्त्रमानवहरू कृत्रिम र यान्त्रिक मात्र नभईकन मष्तिकसहित मनको स्तरमा पनि विकसित मानवयन्त्रहरू रहेका छन् । यिनीहरू डा.एक्सको सहायता गर्न काम गर्दछन् र मानव भन्दा बढी क्षेभता भएका यन्त्रमानव हुन् ।

उनको अर्को विज्ञान नाटक 'निमावीय' हो । यस नाटकको प्रमुख पात्र डा.अल्फा रहेको छ । उसलाई अनुसन्धानको लागि नेपाल सरकारले अन्तरिक्षमा पठाएको हो । उ ॐ वेधशालाको प्रमुख अनुसन्धाता हो । यस नाटकमा मानव निर्मितमानव ,निमा र वैज्ञानिक

साधनहरू पनि पात्रका रूपमा आएका छन् । यस नाटकमा थोरै पात्रहरू रहेका छन् । यस नाटकमा डा.अल्फा, श्रीमती विटा, छोरी ओमेगा मानवनिर्मित पात्रका रूपमा आएका छन् भने निमा १, निमा२, निमा३, निमा४ मानवनिर्मित मानवका रूपमा आएका छन् । टिभी, रेडियो, टेलिफोन पनि पात्रका रूपमा आएका छन् ।

‘समयगीत’ नाटकमा धेरै पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा मानव विज्ञानी ‘क’ लाई प्रमुख पात्रका रूपमा बनाइएको छ । यस नाटकमा सम्पूर्ण घटनहरू ‘क’ को वरिपरि नै घुमाएको छ । यस नाटकमा ‘क’ को श्रीमती ‘ज्ञ’ का रूपमा देखाइएको छ भने अरू पात्रहरूमा ०, न, मजदुरहरू १, २, ३, ४, ५, ६ रहेका छन्, नवआगन्तुकहरू च, छ, ज, झ, ञ गरी १५ पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा ‘क’ प्रमुख पात्र हो भने अरू सहायक पात्रहरू रहेका छन् ।

सरूभक्त नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नयाँ आयाम थप्ने नाटककार हुन् । उनले नाटकमा विज्ञान विषयवस्तुको प्रयोग गरेका छन् भने अरू नाटककारका तुलनामा नयाँ खालका पात्रको प्रयोग गरेका छन् । नाटकमा राम, श्याम, हरि, सीता जस्ता पात्रको प्रयोग नगरेर, नाटकमा क, ज्ञ, न, त , १, २, ३, ४ र निमा, विटा, अल्फा, ओमेगा, एक्स, एम, जस्ता साङ्केतिक पात्रको प्रयोग गरेका छन् । नाटकलाई प्रविधिसँग ढालेर उनले नौलोपनको दृष्टिकोणको प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.३ सन्दर्भसामग्री सूची

- आचार्य, कृष्णप्रसाद र गैरे, ईश्वरीप्रसाद (२०७०), आधुनिक नेपाली नाटक र फुटकर कविता, दोस्रो संस्करण, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०६६), आधुनिक नेपाली नाटक, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- खनाल, रामचन्द्र (२०५८), (२०५९) विज्ञान र साहित्य, गुञ्जन-वर्ष ५, अङ्क ३, पृ. ८३-९०)(२०५९), नाटककार सरुभक्त र उनका विज्ञान नाटक (गुञ्जन वर्ष ६, अङ्क २, आश्विन, ६९-८२) ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७), साहित्य प्रकाशन, सातौँ संस्करण, साभाप्रकाशन : पुलचोक, ललितपुर ।
- चालिसे, गणेश (२०७४) सरुभक्तका विज्ञान नाटकमा प्रयोगशीलता, अप्रकाशित दर्शनाचार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- थापा, अशोक (२०६५), नाट्यसमीक्षा र अन्य समालोचना, काठमाण्डौँ : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज कीर्तिपुर ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६३), नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, तारादेवी (२०७३) सरुभक्तको इथरमा कोरिएको प्रेमपत्रमा अभिनेता, अप्रकाशित स्नातकोत्तर त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- भट्टराई, गोविन्दराज, (२०४९), आधुनिक पाश्चात्य नाटकका प्रयोगवादी मोडहरू : नेपाली नाटक प्रज्ञा अङ्क ४, पूर्णाङ्क ७६, पृ. ४८ ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), नेपाली नाट्य समालोचना, काठमाण्डौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- शर्मा, संगीतादेवी (२०७३) सरुभक्तका नाटकमा परिवेश, अप्रकाशित स्नातोत्तर शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा मोहनराज (२०४९), नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, दोस्रो संस्करण, काठमाण्डौँ : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, सजना, (२०६७) विज्ञान नाटककार सरुभक्त, अप्रकाशित स्नातोत्तर शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- समकालीन साहित्य (२०५९-०६० असारसम्म), (२०६९), समयगीत : साभा प्रकाशन ।

सरूभक्त, (२०४४) इथर, साभाप्रकाशन, पुलचोक ललितपुर ।

सरूभक्त, (२०५०) निमावी, साभाप्रकाशन, पुलचोक ललितपुर ।

सरूभक्त, (२०४२) शिशिरका अन्तिम दिनहरू, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान कमलादी,
काठमाडौं ।